

Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti

Sonja Krivokapić

IDEOLOGIJA I SRPSKI RATNI ROMAN

Diplomski rad na odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti

Mentor: dr.sc. Dušan Marinković

Zagreb, juni 2015.

Sadržaj:

Uvod.....	3
1. Ideologija i književnost, pitanja žanra i pitanja vremena	6
a) Ideologija i književnost.....	6
b) Pitanja žanra.....	14
c) Pitanja vremena.....	19
2. Analize romana	22
a) Mihailo Lalić – <i>Svadba</i>	23
b) Dobrica Ćosić – <i>Daleko je sunce</i>	35
c) Branko Ćopić – <i>Prolom</i>	47
d) Oskar Davičo – <i>Pesma</i>	55
e) Vladan Desnica – <i>Zimsko ljetovanje</i>	66
Zaključak.....	78
Literatura.....	81

Uvod

Ovaj se diplomski rad želi baviti odnosom između ideologije i književnosti, odnosno onim prostorom iskustva koje se formira u takozvanim dramatičnim i revolucionarnim vremenima kad se književnost kao ideologija, što „spontano“, što po mjeri društvene narudžbe, stavlja ili pokušava staviti pod kontrolu dominantne ideološke paradigme određenog historijskog momenta; kad književnost sama nastoji odgovoriti na neposretne ideološke naloge i zadaće centra moći i kontrole javnog prostora. Jedan takav period je svakako završetak Drugog svjetskog rata, nakon kojeg se svaka, prvenstveno evropska država, našla u teškoj poziciji da prikaže i objasni njegova zbivanja sa aspekta historiografije, ideologije, psihologije, sociologije, umjetnosti, itd. Novonastala jugoslavenska država svoj je početak legitimirala pobjedom u ratu i na svim poljima društvene aktivnosti nastojala u kolektivnoj svijesti podsjećati na svoj pobjednički status, njegujući pritom ideologiju selektivnog pamćenja i zaboravljanja, kao uostalom i sve države poslije bilo kojeg rata. Međutim, jugoslavenska i u tom kontekstu srpska država bila je nedovoljno istražena, jer je morala odgovoriti na brojna pitanja koja su proizašla iz iskustva jednog građanskog i antifašističkog rata. U podsjećanju na pobjedu prizivani ključni pojmovi, kao što su narodnooslobodilačka borba, partizani, komunisti, fašisti, kolaboracionisti, navodni izdajnici, ustaše, četnici, itd. Obje zaraćene strane u javnom su diskursu portretirane crno – bijelo; nosioci pobjede bili su isključivo pozitivni a neprijatelji isključivo negativni, i svatko tko je tu aksiomatsku shemu dovodio u pitanje riskirao je, najviše u prvim postratnim godinama, oblik kazne koja bi mu u nekom aspektu ugrozila prava dodijeljena onima odanim ideologiji vlasti. Zato je vlast sa svojom ideologiziranom strukturom, da bi što više smanjila broj onih koji se s njenom ideologijom ne slažu, Odjeljenjem ili Upravom za agitaciju i propagandu (Agitprop) nastojala obrazovati i odgajati narod u duhu socijalizma. Iako su se isprva bojažljivo prvih postratnih a nakon raskida sa Staljinom 1948. godine smionije pojavljivala suprotna mišljenja i svjedočanstava, osnovni pojmovi koje je koristila struktura vlasti ostali su nerazjašnjeni, povlačeći za sobom mnoga pitanja i brojne nedoumice.

Promjenom političkog poretka nakon raspada SFRJ počelo je ideološko redefiniranje njene historije pokušajem reafirmacije fašizoidnih diskursa. Četništvo je dobilo zamaha s dolaskom Slobodana Miloševića potkraj 80-ih godina u političku arenu, a politika Franje Tuđmana je

ustaštvo počela tumačiti naprosto kao žestoko hrvatstvo u okviru strategije historijske pomirbe Hrvata. Nekad nedodirljivi sveci, partizani su tokom 90-ih i kasnije bili prikazivani kao zločinci. Kao što je vladajuća ideologija Jugoslavije nastojala radikalno sotonizirati bivše režime, tako se sada nastojalo izbrisati tragove kulturno – historijskog pamćenja partizanskog herojstva. Ulice i trgovi su bili preimenovani, a partizanski spomenici uklonjeni. Nove države koje su nastale raspadom SFRJ nisu doprinijele razjašnjavanju pojmova, nego su unijele dodatnu konfuziju, uspjevši u tome da u kolektivnoj svijesti produže život pojmovima kao što su partizani, četnici, ustaše, narodnooslobodilačka borba, itd. Za naše su prostore pitanja koja se vezuju uz te pojmove još uvijek veoma živa.

Cilj ovog rada vidi se u nastojanju da se interpretira ideološki potencijal i označeni ideološki sadržaj na primjeru nekoliko romana iz srpske književnosti sa službenom ideologijom socijalističke Jugoslavije, kao i sa pokretima i iz njih generiranih aktivnostima koje su tokom Drugog svjetskog rata bili aktuelni, a s kojima ti romani u svojim izmišljenim svjetovima povlače paralelu. Prvo zato jer su u svojoj poetičkoj osnovi realistički i mimetički, drugo zato jer su smješteni u realno historijsko vrijeme i treće, jer imaju pamćenje pokušaja konstituiranja žanra partizanski roman, odnosno roman o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Romani kojima ću se baviti su „Svadba“ Mihaila Lalića objavljena 1950. godine, „Daleko je sunce“ Dobrice Ćosića iz 1951., „Prolom“ Branka Ćopića iz 1952., „Zimsko ljetovanje“ Vladana Desnice iz 1950. I „Pesma“ Oskara Daviča iz 1952.

Iako se po mnogo čemu međusobno razlikuju, svi imaju isto tematsko ishodište – narodnooslobodilačku borbu, koja je u nekim romanima centar zbivanja, a u nekim romanima predstavlja pozadinu drugim zbivanjima. Kako navode Slobodan Ž. Marković i Jovan Deretić, ovi su romani među prvima koji tematiziraju NOB^{1 2}, a koji se u većoj ili manjoj mjeri opiru

¹ Slobodan Ž. Marković navodi sljedeće: “Na kraju pete i početkom šeste decenije 20.st. objavljeno je nekoliko romana u srpskoj književnosti koji su obuhvatili u svojoj romanesknoj predstavi temu drugog svetskog rata, odnosno narodnooslobodilačke borbe i revolucije. To su “Svadba” Mihajla Lalića (1950.), “Daleko je sunce” Dobrice Ćosića (51.), “Pesma” Oskara Daviča (52.) i “Prolom” Branka Ćopića.” “Lalićeva “Svadba” i “Pesma” Oskara Daviča prvi su romani na temu rada, narodnooslobodilačke borbe i revolucije u srpskoj književnosti”. “Istorijski roman Mihajla Lalića – Svadba i Oskara Daviča – Pesma”, Književnost i Istorija 4, Zbornik radova sa naučnog skupa na temu *Istorijski roman kod Slovena*, 11-13.XI 1999, Niš 2001., str. 73. i 74.

² Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990., str. 324.: “Vesnici preporoda srpskog romana jesu Mihailo Lalić s romanom Svadba (1950) i Dobrica Ćosić s romanom Daleko je sunce (1951). Prekretnička godina bila je 1952, kada su se pojavila dva velika romana, Pesma Oskara Daviča i

socrealističkoj poetici, čije su glavne karakteristike bile realističko prikazivanje stvarnosti temeljeno na dijalektičkom materijalizmu i socijalistička ideološka didaktičnost. Vidjet ćemo da je upravo pojam realističko ključni pojam koji služi kao ezopovska oznaka za kamufliranje javne legitimacije za zastupanje istine, odnosno posjedovanje istine.

Zahtjev za pisanjem po diktatu socijalističkog realizma postao je nešto blaži poslije raskida sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, ali ta je težnja ostala prisutna i poslije te godine, samo se tumačenje sadržaja poetike počeo mijenjati. Ovi su pisci stvarali u vremenu u kojem se još nije htjelo sasvim raskrstiti sa staljinističkom ideološkom zaostavštinom, ali u kojem se tražila nova, titoistička ideologija, koja bi opravdala raskid Beograda i Moskve. Ta se podvojenost mogla vidjeti na primjeru reakcije na roman „Zimsko ljetovanje“, koji je bio oštro kritiziran s ideološkog aspekta ali pohvaljen s poetičkog, a potonje se rijetko dešavalo prije 1948.godine.³

Od ovih pet romana, najbliži socrealističkog poetici su „Svadba“, „Daleko je sunce“ i „Prolom“, a najdalji „Pesma“ i „Zimsko ljetovanje“, pa ću, da bih ilustrirala svojevrsno putovanje od postepenog do hrabrijeg oslobađanja od monopola političke ideologije vladajućih, krenuti tim redom, uz prethodni teoretski uvod u ideologiju, književnost, pitanja žanrovskog određivanja romana i društveno –političkog konteksta iz kojeg su ti romani pisani.

Prolom Branka Ćopića. Iako se međusobno razlikuju po postupku i izrazu, ta četiri romana imaju zajedničko tematsko ishodište. U njima su prikazani različiti vidovi naše oslobodilačke borbe i revolucije.”

³ Ivan Dončević u tekstu *Kukavičja jaja Vladana Desnice* objavljenog u Republici u broju 12, 1952., Joža Horvat u tekstu *Vladan Desnica I “Zimsko ljetovanje”* iz Književnih novena br. 26, 1950. I Marin Franičević u tekstu *“Zimsko ljetovanje” Vladana Desnice* oštro kritiziraju ideološkičnost Desničinog romana, ali imaju riječi pohvale za njegov talent.

1. Ideologija i književnost, pitanja žanra i pitanja vremena

a) Ideologija i književnost

Komunistička partija Jugoslavije odmah je po završetku Drugog svjetskog rata na horizont književne prakse postavila poetiku socijalističkog realizma, prema kojem je književna proizvodnja trebala obrađivati temu narodnooslobodilačke borbe i najvećih stratišta, tzv. „staze revolucije“,⁴ kao i prikaze radnih akcija, osnivanje zadruga, obnovu progona, opis borbe protiv buržuja, kulaka i kontrarevolucionara i portretiranje novog čovjeka u radnom procesu, oslobođenog eksploatacije.⁵ Ta je poetika zahtijevala parolašku, plakatnu književnost u kojoj je lik partizana ili komunista imao najpozitivnije, a „neprijatelj“ ili neprijatelj najnegativnije osobine. Tragičnost ratnog iskustva imala se pobjednički tumačiti, humanizirati i predstaviti čitaocima kao vrhunac zajedničke jugoslavenske povijesti dosegnut trijumfalnom socijalističkom revolucijom.⁶ S obzirom na to da je književnost bila smatrana jednim od najvažnijih sredstava kojim će se odgojiti i obrazovati narod u duhu socijalizma i s obzirom na to da je svoje zahtjeve upućene književnoj proizvodnji Komunistička partija mogla, pogotovo u prvim poslijeratnim godinama, „preko svog agitaciono – propagandnog aparata i državne zakonodavno administrativne djelatnosti čvršće institucionalizirati“⁷ i time ih lakše nametati, pisci su im udovoljavali, posebno u oblasti pripovijetke, ne zato jer su to htjeli, nego zato jer su smatrali da je pristajanje na njih „koštalo manje nego direktno pokopavanje ili suprotstavljanje pritisku“.⁸ Praksa određivanja i kontroliranja tema, fabule, likova, pa čak i stilskih figura i neizostavne „ispravne“ ideološke poante imala je negativne posljedice za kvalitetu književnih tekstova. Predrag Palavestra tu književnu proizvodnju, navodeći kao primjer zbornik „Proza mladih“

⁴ Enver Kazaz – *Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. Str 143.

⁵ Krešimir Nemeć, *Socrealizam I hrvatski roman*. Umijeće interpretacije, Zbornik radova u cast Ive Frangeša. Matica Hrvatska, Zagreb, 2000. str. 280

⁶ Ibid, str. 145

⁷ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*. Rad, Beograd, 1988., str. 54.

⁸ Predrag Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945. – 1970*. Prosveta, Beograd, 1972. str.219

objavljenog 1948., određuje kao onu koja se kreće u „nižim oblastima sitnorealističke deskripcije, bez većih i smelijih uzleta, širih epskih zahvata i suptilnijih nagoveštaja“.⁹

Oblici otpora ipak su postojali; u većoj mjeri je to bila šutnja, a u manjoj odabir tema i stila usprkos partijskoj direktivi. Isidora Sekulić i Veljko Petrović su tako uvođenjem gradske teme i građanskih likova proširili tada suženu sferu djelovanja pripovijetke, u kojoj je dominirao lik običnog čovjeka sa sela. Oni su bili koliko toliko, barem tada, zaštićeni zbog svog ugleda kojeg su stekli u toku rata, a to je nešto što mlađi pisci u usponu nisu imali.¹⁰ Mnogi su od njih bili potpali pod utjecaj socrealističke poetike, bilo zbog nemogućnosti pronalaska književnog izraza kojim bi legitimirali netom prošlo ratno iskustvo, bilo zbog revolucionarnog zanosa kojeg je Komunistička partija svojom društvenom dominacijom uspjela proširiti u tim prvim poratnim godinama u kojima su se posljedice rata živo osjećale.

Socijalistički realizam nije proizvod s južnoslavenskih prostora. Komunistička ga je partija preuzela od Sovjetskog saveza, gdje je svoje teoretske obrise dobio već neposredno poslije Oktobarske revolucije.¹¹

Ruska asocijacija proleterskih pisaca (RAPP) i Proletkult prvi su mu dali pečat.¹² Oni su odbacivali umjetnost prošlosti kao buržoasku i tvrdili da je proletarijatu potrebna vlastita umjetnost, koja prije svega treba biti realistička i tako dostupna širim masama, „istinita“, odnosno odraz stvarnosti temeljen na dijalektičkom materijalizmu i odgojna, da bi u kolektivnoj svijesti usadila socijalizam kao jedini „ispravan“ pogled na svijet. Budući da samo ispravno i jasno ideološki usmjeren umjetnik može objektivno odraziti društvenu stvarnost i prema tome stvarati pravu proletersku umjetnost, a prava proleterska umjetnost je jedan od najvažnijih ciljeva kulturne revolucije, onda je u potpunosti opravdan zahtjev za hegemonijom proleterske umjetnosti i odbacivanjem modernizma, simbolizma, impresionizma, parnasa, itd¹³. , koji su označeni terminima kao što su „mistička“, „idealistička“, „buržoaska“, „dekadentna“ umjetnost.

⁹ Ibid, str. 205. i 206.

¹⁰ Palavestra, 202.

¹¹ Vojislav Mataga - *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987., str. 11

¹² Ibid, str. 15

¹³ Enver Kazaz – *Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. str. 145

Maksim Gorki je također naglašavao realistički karakter umjetnosti i imperativ umjetnika da u svoje književno djelo iz širokog spektra osjećaja i misli uvrsti samo ono što je objektivno, od općeg značaja, tipično, a odbaci ono što je usko lično. On unosi kategoriju tipičnog, što znači nešto što je karakteristično za određenu epohu, nešto što daje opći smisao vremenu u kojem se pojavilo.¹⁴

Nikolaj Buharin uvodi kategoriju „revolucionarne romantike“, odnosno element prikazivanja pozitivnih aspekata postojeće stvarnosti s patosom, s patetičnim pogledom u svijetlu socijalističku budućnost. Prema njemu, prikazivanje izgradnje socijalizma i njegovog čovjeka ne smije biti pasivno, nego ideološki tendenciozno. Buharin će doći do jedne od temeljnih odrednica najvulgarnije verzije socijalističkog realizma prema kojem je umjetnost najjasnija reprodukcija stvarnosti.¹⁵

Ipak, njegova najvulgarnija verzija nastat će iz pera Andreja Ždanova. Kod Gorkog su zahtjevi za socijalističkim realizmom još uvijek ostavljali nekakav dignitet književnosti, ali kod Ždanova oni poprimaju karakter koji književnost svodi na puku sluškinju ideologiji odnosno partiji. Za njega književnost ne smije imati nikakvu drugu ulogu do li ulogu kopiranja stvarnosti. Od svih ostalih se vrsta umjetnosti mlade treba ograditi i podrediti ih isključivo naobrazbi u duhu boljševičke idejnosti.¹⁶

György Lukács je još jedan od pobornika socijalističkog realizma, iako mnogo blaži od Ždanova koji predstavlja njegovu najvulgarniju i najekstremniju verziju. On uvodi kategoriju perspektive, koja, u svojoj biti istovjetna s pojmom „idejnost“ i „tipičnost“ kod Gorkog, predstavlja razdvajanje bitnog od nebitnog kako bi se pokazala suština objektivne stvarnosti.¹⁷

Ždanovljevi su tekstovi postali kanonom u svim socijalističkim zemljama, a Radovan Zogović je bio glavni zaduženi za njihovo promicanje. On i vladajuća ideološka struktura bili su nedvosmisleni u svojim zahtjevima – socijalizam u Jugoslaviji se na krilima književnosti mora izgraditi jedino pomoću socijalističkog realizma. Partija je stavila čitav niz institucija pod svoj nadzor – rad izdavačkih kuća, knjižara, biblioteka i razne oblike trgovine knjigama i podredila ih

¹⁴ Vojislav Mataga - *Književna kritika I teorija socijalističkog realizma*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987., str. 19

¹⁵ Ibid, str. 37

¹⁶ Ibid, sr. 40

¹⁷ Ibid, str. 50

svojim ideološkim interesima. Na sastancima Udruženja književnika Beograda osnovanog 1945. godine pričalo se o pitanjima ideologije u sklopu političkih predavanja koja su umjetnicima držali partijski funkcioneri.¹⁸ U tom i drugim udruženjima mogli su biti samo oni koji su to svojim ponašanjem za vrijeme NOB-a zaslužili. Takvima su davani položaji predsjednika, npr. Zogoviću i Jovanu Popoviću, koji su pred Partijom istupali kao predstavnici umjetnika, a pred umjetnicima kao predstavnici Partije.

Preokret u kulturi nastupio je poslije 3. Plenuma Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije održanog '49. godine koji je značio ograđivanje od dogmatizma, pragmatizma i partijskog presuđivanja u kulturi. Proklamirana je sloboda za umjetnike. Edvard Kardelj je na svom izlaganju u Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti '49. vrlo eksplicitno kritizirao sovjetski model kulture i odbacio princip partijnosti znanosti. Prihvatanje idejne raznovrsnosti potvrđeno je na 4. plenumu KPJ '51. godine, i godinu dana kasnije na 6. kongresu, kada je otvorena liberalizacija u svim sferama društva. Ta se sloboda, ipak, nije smjela uzeti doslovno – ona je važila samo za slobodne socijalističke ljude i za one umjetnike koji su prihvatili dijalektički materijalizam.¹⁹ Sada su se ti „drugi“, ipak, mogli oglasiti u novinama za razliku od prvih poratnih godina kad je „pravolinijska“ kritika stavljala stigmatu na sve mimo partijske direktive ne dozvoljavajući stigmatiziranima pravo na javni odgovor.

Tako se '49. godine Oskar Davičo odvažio istupiti sa svojim esejom „Poezija i otpori“, koji je pročitao u Udruženju književnika Srbije, kao i Dušan Matić tri godine kasnije, podsjećajući na autonomne zakone umjetnosti što je tada, unatoč deklarativnom promicanju slobode, bila prava hereza.²⁰ Milovan Đilas je bio prvi partijski funkcioner koji je kritizirao sovjetsku kritiku književnosti, iako je u kasnijim periodima igrao veliku ulogu, prije svega zbog svog političkog statusa, u ograničavanju tema.²¹ Petar Šegedin je na Drugom kongresu književnika Jugoslavije '49. govorio o elementu iznenađenja koji je prirodan književnosti, narušavajući time dotada njegovanu teoriju odraza. Prigovarano mu je da smisao književnosti ne treba tražiti van revolucionarne stvarnosti.

¹⁸ Ibid, str. 102

¹⁹ Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945. – 1991., glavni tokovi*. Zavod za udžbenike, Beograd, 2012., str. 43

²⁰ Vojislav Mataga - *Književna kritika I teorija socijalističkog realizma*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987., str. 68

²¹ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*. Rad, Beograd, 1988., str. 119

Iako je Jugoslavija odlučno raskinula sa Staljinom, ipak je bilo rizično obrađivati teme koje su se doticale staljinskog nasljeđa. To potvrđuje slučaj „Jeretičke priče“ Branka Ćopića, objavljenoj 1950. godine u „Književnim novinama“, priča u kojoj se ironiziraju privilegirana ljetovališta državnih rukovodilaca. Već se u sljedećem broju urednik lista ogradio od autora, a na kongresu Antifašističkog fronta žena kritizirao ga je i sam Tito. Tolerancije nije bilo ni za nešto manje političko provokativno, kao što je poezija Vaska Pope, Dušana Matića, Radomira Konstatinovića i drugih, koju Milan Bogdanović u „Književnim novinama“ 51. godine naziva „futurističko – nadrealističkim buncanjem“, i koja ne može biti lijek za „ždanovštinu“ protiv koje se također pozicionirao.²²

Nakon '52. godine formiraju se dvije struje među književnicima; takozvani modernisti i takozvani realisti. Potonji pokušavaju sačuvati staru terminologiju prilagođavajući je izmijenjenoj političkoj praksi a drugi tragaju za novim konceptom socijalističke kulture, nagovještajući raskid s dotadašnjom terminologijom i opredjeljuju se za kozmopolitske sadržaje što protivnici ocjenjuju kao skretanje sa marksističkih pozicija.²³

Krajem '51. godine Đilas se uključuje sa kritikom knjige Isidore Sekulić „Njegošu – knjiga duboke odanosti“ koju naziva izrazito nemarksističkom i idealističkom. S novim urednikom Milanom Bogdanovićem „Književne novine“ počinju borbu protiv modernizma u domaćoj književnosti. Kao odgovor na te kritike pojavile su se novine „Svedočanstva“ 1952. godine, s Aleksandrom Vučom na čelu, čije je pojedine članke i cjelokupnu orijentaciju lista Đilas označio kao reakcionarne.²⁴

Iste se godine Miroslav Krleža na Trećem kongresu književnika Jugoslavije suprotstavljao utilitarističkom shvaćanju književnosti i zagovarao slobodu kulture. '54. godine na plenumu Saveza književnika Jugoslavije on se ipak opredjeljuje za moralistički sadržaj umjetnosti i kritizira neke pojave u zapadnoevropskoj kulturi, ističući da svaka umjetnosti treba imati svoj politički aspekt.

²² Ibid, str. 43

²³ Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945. – 1991., glavni tokovi*. Zavod za udžbenike, Beograd, 2012., str. 54

²⁴ Ratko Peković, *Polemike u posleratnoj srpskoj književnosti, 1945. – 1965. Žanrovi u srpskoj periodici, zbornik radova*, Insitut za književnost I umetnost, Matica Srpska, Beograd/Novi Sad, 2010., str. 357

S pojavom časopisa „Delo“ i „Savremenik“, polemike dobijaju blaže obrise. Realisti se više ne zalažu za književnu metodu iz 19.st. nego za mnogo šire shvaćen realizam, ostajući i dalje kod političkog angažmana u književnosti, a modernisti s druge strane više ne anatemiziraju realizam. Narednih se godina izgubilo i omalovažavanje u javnom govoru, ali su i stavovi obiju strana ostali više manje nepromijenjeni.

Ono što je upadljivo kod tih polemika je to da su i jedna i druga strana nastojale obraniti marksistički način tumačenja književnosti. Ni kod jedne strane nije postojala težnja sa tom vrstom slobode koja bi otišla dalje od ovog metoda. Zajednička karakteristika i jednih i drugih je bilo nastojanje da se dodvore vlasti, jer su i jedni i drugi smatrali da je vlastita metoda jedina pogodna za stvaranje jugoslavenske književnosti, pa su onda mislili da pluralizam umjetničkih koncepata u kulturi predstavlja grešku. Unatoč napretku u smislu dopuštanja različitih mišljenja u javnom prostoru, i dalje su postojale stigmatizacije pojedinih pisaca i sklonost Partije da upozorava na to da se pisci moraju kloniti raznoraznih „devijacija“ u svojim tekstovima.

Iako vladajuća ideologija nije sasvim popuštala stisak u smislu dozvoljavanja pune slobode književnog stvaralaštva, 50- te su godine ipak omogućile piscima da se hrabrije nego u prvim poslijeratnim godinama počnu oslobađati pravila socijalističkog realizma, koja su pisci, pogotovo oni kvalitetniji, doživljavali kao prinudu, dok su onima slabijeg stvaralačkog potencijala služila kao sigurno sredstvo za stjecanje javnog ugleda.²⁵ Piscima je bilo jasno da socrealistička poetika u osnovi pretpostavlja ne- realističku orijentaciju jer je podrazumijevala pojednostavljeno, jednostrano i uljepšano slikanje života. Njihov povratak realizmu za njih je značio bavljenje moralnim katarzama likova i prikazivanje rata kao simbol ljudske nesreće, okvir unutar kojeg se definiraju i rješavaju „vječiti motivi ljudske egzistencije“.²⁶ Tako je prozna književnost, s romanom kao vrstom na čelu, uspjela ostvariti više misaone i poetičke potencijalne, proizvodeći vrijedne literarne tekstove. Kako su teme rata i revolucije davale piscima mnoštvo materijala za literarnu obradu, bilo je prirodno da će se na tom tematskom području primijeniti novi kriteriji na planu literarnog stvaralaštva.²⁷ Postepeno, zahvaljujući generaciji poslijeratnih pisaca, tematski se okvir ratne književnosti proširio i rat je kao motiv prestao biti sam sebi svrhom, a postao je odskočna daska za istraživanje drugih tematskih

²⁵ Predrag Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945. – 1970*. Prosveta, Beograd, 1972. str.217.

²⁶ Ibid, str. 222.

²⁷ Ibid, str. 222.

kompleksa.²⁸ Te su se promjene u znaku rekonstrukcije realizma dogodile prije svega korjenitim izmjenama strukture romana, koji je svojim obnovljenim metodom utjecao i na ostale prozne oblike.²⁹

Vjesnici tog preporoda bili su Mihailo Lalić sa „Svadbom“, Dobrica Ćosić s romanom „Daleko je sunce“, Branko Ćopić s „Prolomom“, „Zimsko ljetovanje“ Vladana Desnice i „Pesma Oskara Daviča.“³⁰ Lalićeva „Svadba“ bila je prva u srpskoj poslijeratnoj prozi koja je „otvorila put ka neispitanoj i zanemarenoj oblasti čovjekovog unutrašnjeg života“. ³¹ „Svadba“ tematizira život u kolašinskom zatvoru u Crnoj Gori, bijeg grupe odvažnih partizana na slobodu. Tradicionalno realistički ispričana u trećem licu jednine i fabulativno linalno konstruirana, u njoj se po prvi put drama odigrava ne samo na planu općeg, nego i na planu pojedinačnog. Prije nego što je došao do moralnih principa junaštva, čovjek je morao proći kroz dug i bolan proces pun dilema, nevjerica, straha i sumnji.³²

Sličan je slučaj i kod Ćosićevog romana „Daleko je sunce“. U njemu je razrađena sudbina jednog partizanskog odreda u Srbiji koji se suočio s dilemom – da li nastaviti borbu ili raspustiti odred radi izbjegavanja stradanja od ruke neprijatelja.³³ Streljanje jednog od boraca jer je u trenutku očaja izrazio sumnju u smisao revolucije, značila je u vrijeme objavljivanja romana za čitavu jugoslavensku književnost više nego što se u kasnijim razdobljima moglo zamisliti.³⁴ Inače obična epizoda, koja se u kasnijim tekstovima smatrala općim mjestom, bila je tokom 50-ih godina pravo otkrivenje koje je širom otvorilo vrata prostoru širem, slobodnijem i humanijem stvaralačkog odnosa prema životu. ³⁵ prikazujući pojedince kao nosioce revolucionarnih ideja umjesto mase, Ćosić humanizira odnos između pojedinaca i ideologije stavljajući moral čovječnosti u sukob s moralom nužde. ³⁶

²⁸ Ibid, str. 257.

²⁹ Ibid, str. 291.

³⁰ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*. Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990. , str. 324.

³¹ Predrag Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945. – 1970*. Prosveta, Beograd, 1972. str.224.

³² Ibid, str. 224.

³³ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*. Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990. , str. 326.

³⁴ Predrag Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945. – 1970*. Prosveta, Beograd, 1972. str.225.

³⁵ Ibid, str. 225.

³⁶ Ibid, str. 225.

Branko Ćopić je također jedan od romansijera koji su početkom 50-ih godina utemeljili srpski roman s temom o NOB-u.³⁷ U svom prvom romanu „Prolom“ on daje široku panoramu zbivanja u Bosanskoj Krajini u prvoj godini NOB-a i tok narodnog ustanka. Roman ima više paralelnih linija radnje, „u kojima se javlja oko sedamdesetak ličnosti, prizori masovnih scena i kolektivnih pokreta.“³⁸ Ćopić u „Prolomu“ koristi jednostavan postupak kojim dinamično izmjenjuje događaje, ne dozvoljavajući, za razliku od Lalićevog i Ćosićevog romana, isticanje pojedinca iz mase.

Sve do pojave „Pesme“ Oskara Daviča, srpska je proza građena uglavnom tradicionalnom metodologijom.³⁹ Prebacivanje poznatog pjesnika na slobodnu teritoriju, što je okosnica „Pesme“, defabulariziranjem je potisnuto u drugi plan da bi se veći prostor bavljenu problemima moralne, psihološke i ideološke prirode u obliku dijaloga i (unutrašnjih) monologa. Tragične okolnosti borbe protiv fašizma prikazane su izbliza, s psihološkom dubinom i ekspresivnošću.⁴⁰ Zbog toga je „Pesma“ od svih prethodno navedenih romana najmodernija. U strukturi u kojoj dominiraju elementi psihološkog, političkog, moralističkog, erotskog i dramskog, „Pesma“ je konstruirala najbogatiju individualnost likova.

„Zimsko ljetovanje“ Vladana Desnice prikazuje grupu građana Zadra koja pred bombardiranjem 1943. godine bježi u susjedno selo Smiljevac. Cijeli je roman posvećen gradnji odnosa između građana i seljana, njihovog međusobnog udaljavanja i približavanja, predrasuda i osjećaja. Ono što ovaj roman čini specifičnim u odnosu na ostale s ovom tematikom je to što u njemu nema ideologije, revolucionarne patetike ni ogorčenosti na okupatore.⁴¹ Fabula se fragmentira čime u prvi plan izbija surova slika života i egzistencijalni problemi. Zbog nedostatka ideološke pristranosti, ovaj je roman bio žestoko kritiziran.

Narednih desetljeća i proza i poezija postajale su sve slobodnije. Vladajuća se ideologija uskladila s tim tokovima, iako se nikada nije u potpunosti odrekla favoriziranja socijalno

³⁷ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*. Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990. , str. 330.

³⁸ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*. Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990. , str.332

³⁹ Vukašin Stanisavljević, *Metodološke inovacije u proznom stvaralaštvu o ratu i revoluciji*. Književnost o NOB i revoluciji / [odgovorni urednik Vukašin Stanisavljević]. Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd 1975. , str.97.

⁴⁰ Vuk Filipović, *Ljudska istina u revoluciji*. Književnost o NOB i revoluciji / [odgovorni urednik Vukašin Stanisavljević]. Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd 1975., str. 183.

⁴¹ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*. Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990., str 313.

angažirane književne proizvodnje. Ta se sloboda, međutim, vjerovatno ne bi mogla zamisliti bez proboja u obliku pojave ovih romana. Zbog toga što se međusobno veoma razlikuju, oni su obradom u suštini jedne teme odnosno jednog razdoblja iz nedavne prošlosti Jugoslavije doveli u pitanje mnoge ideološke zadatosti koje je ideologija vlasti nametala društvu u cjelini.

b) Pitanja žanra

Romani „Svadba“, „Daleko je sunce“, „Prolom“, „Pesma“ i „Zimsko ljetovanje“ imaju slično tematsko ishodište - u njima su prikazani različiti vidovi narodnooslobodilačke borbe ili njenih posljedica ili su NOB i njene posljedice poslužile kao pozadinska građa za modeliranje dominantne teme. Zbog toga su u srpskoj, hrvatskoj i makedonskoj kritici i teoriji književnosti često označavani kao „romani o NOB-u“⁴², „romani o NOB-u i revoluciji“⁴³, „romani o ratu i revoluciji“, „historijski romani“, „ratni romani“, „partizanski romani“ itd.⁴⁴ Prve dvije oznake i njihove varijante najčešće su upotrebljavane oznake za ove i slične romane, zato jer je NOB, kao što je već rečeno, bila jedna od obaveznih tema za postratne pisce na popisu Partije, pa je novoj socijalističkoj kulturi bio potreban i novi žanr koji će tu temu ovjekovječiti. Kad je vladajuća ideologija htjela ovakav tip romana, ona je na umu imala roman koji će temu NOB-a uskladiti s kriterijima socrealizma – tipičnog lika (najčešće je to radnik i/ili revolucionar), crno – bijelo slikanje likova (partizani su dobri a fašisti loši), herojsku borbu, žrtvu i na kraju pobjedu, s pripovjedačem u trećem licu. Nijedan od navedenih romana ne odgovara, kako ćemo kasnije vidjeti, ovom opisu. Za ovakve romane slovenska teorija književnosti upotrebljava termin „partizanski roman“⁴⁵, koji označava kao vrstu ratnog romana nastalu sredinom 20.st. u okviru jugoslavenskog prostora. Janez Rotar suprotstavlja „historistički roman“ „historijskom romanu“, koji po njemu, za razliku od historijskog, kazuje o nekom prošlom događaju, iskustvu ili epohi

⁴² Milan Đurčinov, *Nova makedonska književnost: (1945 – 1980)*. Nolit, Beograd, 1988., str. 62

⁴³ Zvonimir Opačić, *Likovi dece u književnim delima sa motivima NOB-a i revolucije*. Književnost o NOB i revoluciji / [odgovorni urednik Vukašin Stanisavljević]. Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd 1975., str. 183

⁴⁴ Slobodan ž. Marković, *Uslovnost termina "književost nob-a" ili "književnost sa tematikom iz nob-a"*, *Detinjstvo*. – ISSN 0350- 5286.- God. 14, br. 1/1 (1988), str. 7-10.

⁴⁵ France Bernik i Marjan Dolgan: *Slovenska vojna proza 1941–1980*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988., str. 130

na način da pričanje bude usklađeno s piščevim shvaćanjima.⁴⁶ Ovo vjerovatno ima na umu i Slobodan Prosperov Novak kada romane kakve je vladajuća ideologija htjela naziva partizanskim, a ostale koje za temu također imaju NOB romanima o NOB-u ili ratnim romanima.

47

Za Slobodana Ž. Markovića, oba tipa romana se mogu svrstati pod isti žanr, bez obzira na to opisuje li se NOB objektivno ili pristrano, je li ta građa uzeta kao glavna u romanu ili služi samo kao ambijent za istraživanje čovjekovog bića i života. Za njega je termin „roman NOB-a“ termin koji previše apsolutizira vremensko razdoblje NOB-a i koji je zbog toga što je tematski previše uzak i odnosi se na vrlo kratak period, dovoljan samo za trenutačno lociranje radnje, junaka i sudbina, ali nedovoljan za sagledavanje razvojnih činilaca. On smatra da taj termin ograničava nešto što je u svojoj suštini ipak sastavni dio razvojnog procesa i historijskog kontinuiteta, a znanost o književnosti ipak teži tome da pronade zajednički nazivnik kojim će se pojedinačno i trenutačno u njima, poput tematskog, lokalnog i vremenskog, uklopiti i integrirati u veću, opću cjelinu.⁴⁸

On predlaže da se književno stvaralaštvo s tematikom NOB-a svrsta u historijski žanr. Tako se obuhvaća i vrijeme NOB-a, ali se i terminski uključuje u kontinuitet historijskog trajanja.

S obzirom na to da ni da roman s temom NOB-a po sorealističkom receptu kao ni navedeni romani nisu romani koji objektivno prikazuju neki događaj, oni se mogu svrstati i u historijske romane, ili bar jedan njegov oblik. Rječnik književnih termina navodi da je historijski roman onaj roman u kojem „istorijski događaji iz bliže i dalje prošlosti predstavljaju osnovni prostor za preplitanje ljudskih sudbina i čiji su likovi većinom izmišljeni ili konstruirani na osnovu oskudnih podataka, a manjim dijelom istorijski, ali da ambijent, društvene prilike i naravi predstavljaju pokušaj rekonstrukcije stvarne istorije“. Međutim, fikcionalnost likova mijenja i stvarno prikazivanje te rekonstrukcije. Kao što navodi Slavko Leovac, historiografu je važna historiografskim metodama provjerena istina, a književniku je važnija romaneskna forma.

⁴⁶ Janez Rotar, *Historistički roman kao žanrovska inovacija u jugoslavenskim književnostima XX stoljeća*; u: *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*, ur. F. Grčević i E. Fišer, Zagreb, Varaždin, 1983; str. 49- 62.

⁴⁷ Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*. Golden Marketing, Zagreb., 2003., str. 540

⁴⁸ Slobodan Ž. Marković – *Istorijski roman Mihajla Lalića – “Svadba” I Oskara Daviča – “Pesma”*. Književnost I istorija 4, Zbornik radova sa naučnog skupa na temu Istorijski roman kod Slovena 11- 13. XI 1999., Niš 2001., str. 73

Historijski roman nije toliko zavisan od dokumenata nego se, kao vrsta umjetnosti, veoma slobodno odnosi prema historiografiji.⁴⁹

Od početka njegovog nastanka, historijski roman se različito definirao. Jedna od definicija je da je to svaki roman čija se radnja dešava u prošlosti, ali ona je toliko uopćena da je u književnoj kritici neupotrebljiva ako se ima u vidu da je bliža ili dalja prošlost bila u posljednjih 200 godina jedna od najčešćih tema evropskog romana. Nastojala se odrediti granica između vremena pisanja i opisanih zbivanja da bi se ostvarila određena historijska distanca, ali takva odrednica počiva na staklenim nogama s obzirom na to da nije poduprta jasnom predodžbom kolika ta granica mora biti (a i kad je bila jasno određena, nije se objasnilo zašto je data baš ta granica), a još manje šta ona konkretno piscu pruža. Zato Ivo Slavnić smatra da je najinkluzivnija definicija historijskog romana ona prema kojoj historijski elementi samo dodaju zanimljivost i osjećaj značenja opisanoj radnji.⁵⁰

Miran Hladnik također ima inkluzivnu definiciju historijskog romana. On polazi od njegovih korijena, odnosno od tipa romana Waltera Scotta, kojeg definira kao roman s historijskom sviješću, odnosno sviješću o mijenjanju vremena. Navodi da Scott unosi inovacije kao što su zahvat u bližu prošlost (prije njega je razdoblje vraćanja u prošlost bio srednji vijek) i demokratičan interes za sve društvene skupine, ne samo za vladare i centre moći, čime je nastojao pokazati da historije i nacije ne konstituiraju velike ličnosti i vladare, kako je učila šekspirianska dramatika, nego da su nacija i historija produkt čovjeka iz mase. Drugi tipovi historijskog romana su oni koji prošlost prikazuju neutralno, oni koji prošlost prikazuju boljom od sadašnjosti i oni koji prošlost pokazuju lošijom. Potonji se može razumjeti kao tematiziranje razvojnog stupnja do suvremenosti koja će biti bolja, a to je nešto što je htio Lucacs, kao i većina teoretičara sočrealizma.⁵¹ S romanima koji prošlost prikazuju neutralno mogu se usporediti

⁴⁹ Slavko Leovac, *Istoriografija I roman*. Istorijski roman, zbornik radova, institut za književnost I umetnost – Beograd, Institut za književnost – Sarajevo. Beograd – Sarajevo, 1992.- 1996., str. 67

⁵⁰ Ivo Slavnić, *Istorijski roman – definicije I dileme*. Istorijski roman, zbornik radova, institut za književnost I umetnost – Beograd, Institut za književnost – Sarajevo. Beograd – Sarajevo, 1992.- 1996., str. 209

⁵¹ Miran Hladnik, Temeljni problemi historijskog romana. Razlika/difference br. 1 – časopis za kritiku i umjetnost teorije. 2001., str. 198

tipovi historijskog romana koji su denotativni, objektivni i koji daju dojam historijske istinitosti. Te romane Janez Rotar i Jasmina Lukić⁵² nazivaju jedinim tipom historijskog romana.

Na historijski se roman vezuje i ratni. Rječnik književnik termina ratnu književnost definira kao književnost koja tematizira „odbranu otadžbine, ratna pregnuća i žrtve“.⁵³ France Bernik i Marjan Dolgan definiraju ratni roman kao roman koji u središte pažnje stavlja ratna zbivanja. Da bi roman bio ratni roman on mora, prema njima, sadržavati sljedeće elemente: rat, vojsku, vojni kolektiv, ratno i proturatno raspoloženje, junačku smrt, fizičku i psihičku patnju, pitanje čovjekove egzistencije i pitanja moralnog nazadovanja čovječanstva, hrabrost i drugarstvo.⁵⁴ Slobodan Marković definira ratni roman kao roman koji ili donosi predstavu ratnih zbivanja, ili koristi rat kao pozadinu. U ovakvu širu definiciju spadaju svi navedeni romani – „Svadba“, „Pesma“, „Prolom“, „Zimsko ljetovanje“ i „Daleko je sunce“.⁵⁵

Prvi srpski ustanak je bio najčešća tema u srpskom historijskom romanu 19.st., a s obzirom na to da se o njemu može govoriti kao o ratu ilustrira međusobnu vezu između žanrovskog određivanja „historijski“ i „ratni“ roman.⁵⁶ Slovenska književna historiografija također povlači tu paralelu. France Bernik i Marjan Dolgan smatraju ono što zovu partizanskim romanom dijelom ratne književnosti. Očito je da će se ratna i historijska tematika ulaziti jedna u drugu i biti jedna drugom uvjetovane.⁵⁷ Slobodan Marković se zalaže za to da se, kako je već rečeno, romani poput Lalićeve „Svadbe“ i „Pesme“ Oskara Daviča označe kao historijski romani a ne kao ratni, jer bi tako oni bili terminski obuhvaćeni u kontinuitet historijskog trajanja. Oba romana, prema Markoviću, „zaslužuju“ tu žanrovsku odrednicu zato što se „istoričnost njihove sudbine sadrži u istorijskoj komponenti romana – da su se u narodnooslobodilačku borbu i revoluciju uključili i nosili je ljudi različite prirode i čudi, do osobenjaštva, ali su se u sudaru sa nemačkim okupatorom, četnicima, žandarima i drugima sjedinili kao borci u ideju za slobodu i progres“.⁵⁸

⁵² Jasmina Lukić, *Recent historical novels and historiographic metafiction in the Balkans*. Cornis-Pope, Marcel and John Neubauer, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Volume I. 2004., str. 480–493.

⁵³ *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986., str. 629

⁵⁴ France Bernik i Marjan Dolgan: *Slovenska vojna proza 1941–1980*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988., str. 145

⁵⁵ Slobodan Ž. Marković – *Istorijski roman Mihajla Lalića – “Svadba” i Oskara Daviča – “Pesma”*. Književnost i istorija 4, Zbornik radova sa naučnog skupa na temu Istorijski roman kod Slovena 11- 13. XI 1999., Niš 2001., str. 78

⁵⁶ Jovan Deretić – *Srpski roman 1800 – 1950*. Nolit, Beograd 1981., str. 13

⁵⁷ France Bernik i Marjan Dolgan: *Slovenska vojna proza 1941–1980*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988., str. 145

⁵⁸ Slobodan ž. Marković, *Uslovnost termina “književost nob-a” ili “književnost sa tematikom iz nob-a”*, *Detinjstvo*. – ISSN 0350- 5286.- God. 14, br. 1/1 (1988), str. 7-10.

To znači da su Lalić i Davičo uspjeli u tome, bez obzira na to koliko su u njihovim romanima likovi i situacije izmišljeni, da u njima daju realističku sliku ljudskih karaktera i ponašanja pred rat i tokom rata.

Neki od romana kojima ću se u ovom radu baviti imaju veze i s psihološkim romanom. Prema Rječniku književnih termina, psihološki roman je roman u kojem je radnja podređena unutrašnjem preživljavanju, motivima i duševnim reakcijama junaka. Pisani su u prvom licu i upotrebljavaju tehniku unutrašnjeg monologa. Iako svi ti romani imaju neke crte psihološkog romana, njegovoj definiciji najviše odgovara „Pesma“ Oskara Daviča, koju uostalom i Rječnik književnik termina navodi kao primjer psihološkog romana.⁵⁹

Iako je teško „Svadbu“, „Pesmu“, „Prolom“, „Daleko je sunce“ i „Zimsko ljetovanje“ odrediti žanrovski jednostrano, vjerovatno je ispravno, sa stajališta znanosti o književnosti, odbaciti žanrovske oznake koje u sebi sadrže NOB i partizane. Iako nije loše ove i druge romane odrediti kao historijske, definicija „ratni roman“ ovdje se čini kao dovoljno široka da bude dijelom historijskog kontinuiteta, a opet dovoljno sužena da sa sobom ne povlači druge konotacije koje bi mogao povući termin „historijski roman“. S druge pak strane, ako suzimo pojam „ratni roman“ na roman koji kao dominantnu radnju ima ratna zbivanja, onda bi samo „Daleko je sunce“ ušlo u ovu kategoriju.

⁵⁹ *Rečnik književnih termina*, Nolit. Beograd, 1986., str. 621

c) Pitanja vremena

Jugoslavija se, na prelasku iz kraljevine u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, više nije mogla odrediti kao državno rješenje Južnih Slavena u vjekovnog borbi protiv okupatorske vlasti. Predstavljala se kao bratska zajednica ravnopravnih naroda, kao federativna zajednica ravnopravnih republika.⁶⁰ Komunistička partija je u izgradnji nove svijesti o narodnoj republici koristila sve mane bivšeg monarhističkog režima, između ostalog i neravnopravnost naroda koji su u njoj živjeli.⁶¹ Nova država se također legitimirala antifašističkim karakterom NOB-a. Pritom fašizam nije bio samo ideologija stranih okupatora nego je imao i domaće pristalice. Stvaranje NDH nije se moglo tumačiti kao hrvatsku težnju za ostvarenjem vlastite države nego kao kvislinška fašistička država,⁶² a četništvo se također pokazalo fašističkim i time uništilo vjeru tadašnjeg građanstva i seljaštva da će se oduprijeti okupatoru i stvoriti legitimnu nacionalnu državu.

Komunistička je partija s jedne strane njegovala antifašistički karakter otpora koji se manifestirao u djelovanju partizana, a s druge komunistički, koji se ispoljio u osnivanju proleterskih brigada. One su bile ideološki i vojno suprotstavljene obnovi kapitalističke monarhističke države.⁶³

Nakon izgradnje jednopartijskog komunističkog sistema na sva nacionalna i druga posebna pitanja rješenja su se davala u okviru općeg, jer je čovjek, prema Marxu, bio doživljavan prvenstveno kao univerzalno biće, a tek onda kao pripadnik neke vjere, nacije i drugo.⁶⁴ Da bi se njegovao antinacionalistički i antifašistički karakter ideologije Komunističke partije, diskurs o NOB-u je bio prisutan u skoro svim sferama društvenog života – u školama, u medijima, govorima političara itd.⁶⁵ Svi bitni datumi revolucije i rata obilježavali su se kroz društvene rituale i svečanosti – Prvi maj, Titov rođendan 25. Maja (Dan mladosti), datumi obilježavanja neprijateljskih ofenziva, Dan Armije 22.12., Dan AVNOJ –a (Antifašističko vijeće narodnog

⁶⁰ Ivo Komšić, *Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. str. 29.

⁶¹ Ibid

⁶² Ibid

⁶³ Ibid

⁶⁴ Ibid, str. 33

⁶⁵ Senadin Musabegović, *Mit o pobjedi kao mit o revoluciji*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. str. 39

oslobođenja Jugoslavije), itd.⁶⁶ U službi ideologije nije bila samo kultura nego i industrija, poljoprivreda, ekonomija, sport i škola.⁶⁷ Zbog svog upornog rada na konsolidiranju takve ideologije u svijesti naroda, o Jugoslaviji se ni poslije njenog kraja a kamoli tokom njenog trajanja nije govorilo kao o nacionalnoj državi, iako je ona uživala sve administrativne prednosti takvog legitimiranja.⁶⁸ Tu se radilo o svojevrsnom jugoslavenskom nacionalizmu, iako taj pojam skoro i da ne postoji u jugoslavenskom vokabularu, zato jer su se nacionalizmi razumjeli kao partikularni nacionalizmi – hrvatski, srpski, itd., nikad kao jugoslavenski. Bio je nadetnički i u ideologiji Jugoslavije označen kao napredan, gotovo prirodni kontinuitet zajedničkog života ljudi različitih nacionalnosti.⁶⁹ Druga ideološka instanca je i činjenica da je kompleksnost Drugog svjetskog rata označena kao narodnooslobodilačka borba, a ne kao građanski rat. Jugoslovenska ideologija je zanemarivala nacionalna pitanja baveći se samo crno – bijelom podjelom između narodnog otpora fašizmu i kolaboracionizma svih vrsta.⁷⁰ Kad su klasni odnosno narodni kolaboracionisti eliminirani ili zastrašeni a ostale razlike zanemarene u korist bratstva i jedinstva, stvoren je prostor u kojem je Komunistička partija mogla biti jedini autoritet u konstruiranju prošlosti i sadašnjosti.⁷¹ Iako je ovaj partijski stisak počeo popuštati nakon raskida sa Staljinom 1948., išlo se u pravcu adaptiranja titoističke umjesto staljinističke ideologije.⁷² Edvard Kardelj je na kongresu jugoslavenskih naučnika 1949. Svojim referatom dao autonomiju nauci, ali s obzirom na to da je u pozadini stajala Titova namjera da formira titoistički tip odnosa ideologije i društva radi boljeg označavanja raskida sa staljinističkim modelom, autonomija u praksi nije bila realizirana.⁷³ Da bi označila razliku sa staljinizmom, titoistička je ideologija na društveni horizont izbacila parole o socijalizmu s humanim licem i demokratskom centralizmu. Isti je slučaj i s područjem umjetnosti. Krleža se u svom referatu o umjetnosti 1952. Godine nije zalagao za njenu potpunu slobodu. Kao pisac od Titovog povjerenja, on je zajedno s ostalim istomišljenicima i političkim odobravanjem iza sebe iskoristio pad sorealizma kojeg je

⁶⁶ Enver Kazaz – *Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. str.146

⁶⁷ Ibid 147

⁶⁸ Gordana Đerić, *Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. str. 85.

⁶⁹ Ibid, 86

⁷⁰ Ibid, 87

⁷¹ Ibid, 88

⁷² Enver Kazaz – *Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009. str. 147

⁷³ Ibid, 147

književna praksa već bila nagovijestila za prešutno propagiranje nove ideologije. Tako je Krležin referat postao jednim od oružja titoizma, iako se sočrealizam održao još dugo iza 1952. godine. Kako je već rečeno, prije i poslije te godine trajale su polemike između tzv. modernista i tradicionalista, pri čemu i jedni i drugi ostaju u okviru maksističke ideologije. Ideologija će stalno ostati u pozadini, bez obzira na njena različita tumačenja.

U takvom su vremenu pisali pisci čijim ću se romanima baviti. S obzirom na to da je većina na neki način sudjelovala u ratnim i revolucionarnim zbivanjima, znala je razliku između karaktera događaja i aktivnosti kojima je prisustvovala i njihovih ideoloških interpretacija koje je impostirala Komunistička partija Jugoslavije. Svima su razlozi pisanja bili u svrhu razjašnjavanja istine. Bilo da se radi o tome da su smatrali da je komunistička ideologija usko vezana uz pojam istine, pa nisu s ideološke perspektive, smatrali da bi između ideologije i njihove istine trebalo biti ikakve proturječnosti, bilo da pojam vlastite istine nisu vezivali uz ideologiju, ali istina je tu bila glavni razlog pisanja. Davičo je u jednom intervjuu rekao da je biti ćovjek njemu znaći istovremeno biti i komunist⁷⁴, Lalić se „Svadbom“ nastojao boriti za mir⁷⁵, slobodu i dostojan život, Ćosić je svoj roman vidio kao revolt protiv staljinistićkih devalvacija⁷⁶, A Ćopić je smatrao da se pisac svojim tekstovima uvijek bori za pravednu stvar⁷⁷. U pozadini toga vjerovatno stoji to da je, kako kaŹe Desnica, „svaka iskrenost u knjiŹevnosti ustvari iskrenost o samom sebi“, a drugi je taj da su ti pisci u ideologiji oćigledno vidjeli laŹ, ćim su imali potrebu s istinom istupiti u javni prostor.

⁷⁴ Aleksandar Petrov, *U prostoru proze*. Nolit, Beograd 1968., str. 239

⁷⁵ Antologijska edicija *Deset vekova srpske knjiŹevnosti*. Knjiga 68. Priredila Lidija Tomić. Izdavaćki centar matice srpske Novi Sad 2014., str. 15

⁷⁶ DuŹan Rapo, „*Daleko je sunce Dobrice Ćosića*“. Radnićko sveućiliŹte „MoŹa Pijade“, Zagreb, 1964., str. 51

⁷⁷ Branko Ćopić, *Kroz Źivot se ide pomalo zaneseno...* (1975), Buka, 2015.

2. Analize romana

U ovom će se dijelu istraživati ideologičnost pojedinih romana kroz analizu kategorija likova, pripovjedača, autora i fabule. Ideologiju bi se moglo shvatiti kao skup ideja koje imaju svoju unutarnju povezanost i koja se legitimira kroz dijalog s drugim ideologijama. Ova definicija može poslužiti kao krovna definicija za različita označivanja ideologije koje ću uzeti u obzir pri interpretaciji romana. Neka od njih su Marxovo izjednačavanje pojma ideologije sa sistemom mišljenja koji nije utemeljen na činjenicama i zato je tretiran kao lažan⁷⁸, Althusserovo shvaćanje ideologije kao lažno tumačenje uvjeta egzistencije pojedinaca koje plasira država⁷⁹, Mannheimova definicija ideologije kao odnos između svoje ideologije koju smatramo neidološkom i pravom i tuđe koju smatramo ideološkom i pogrešnom⁸⁰, Gramscijeva kao oblik kolektivnog ljudskog djelovanja i komunikacije⁸¹, itd. Za plan romana važno je da se ona ostvaruje kao dijaloška, jer se otkriva kroz komunikaciju između likova i njihovih događaja. Na tragu Bahtina, ideologičnost postoji na mikro razinama, kroz karaktere likova i njihove akcije, i na makro razini, koja obuhvaća cjelokupnost mikro razina i tako predstavlja ideologičnost cijelog teksta kao odraz autorove ideološke pozicije, a nju kroz tekst rukovodi pripovjedač⁸². Imajući to na umu, pokušat ću dati ideološku sliku navedenih romana.

⁷⁸ Karl Marx, Friedrich Engels, *Njemačka ideologija*. U: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, 1979., str. 303

⁷⁹ L. Althusser, *Ideologija i državni ideološki aparati*. Karpos, 2009., str. 25

⁸⁰ Slaven Ravlić – *Politička ideologija: preispitivanje pojma*. Politička misao, Vol XXXVIII, (2001.), br. 4, str. 153

⁸¹ ibid

⁸² Bahtin navodi: „Autor je nosilac napregnutoj aktivnog jedinstva završene cjeline djela, cjeline junaka i cjeline djela, transgredientnog svakom njegovoj pojedinom momentu. Autorova svijest je svijest svijesti, to jest svijest koja obuhvaća junakovu svijest i njegov svijest. Autor ne samod a vidi i zna sve što vidi i zna svaki junak.“ U: Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*. Bratstvo – jedinstvo, Novi Sad, 1991., str. 12 i 13

a) Mihailo Lalić – *Svadba*

S obzirom na ideju rada i intencije autorskog ja priče, likovi se mogu podijeliti u dvije skupine – četnici i partizani. Njemački i talijanski oficiri se pojavljuju u romanu, ali se ne utjelovljuju kao likovi na način na koji se pojavljuju likovi partizana i četnika. Četnicima i partizanima je dan i lik i glas, a njemačkim i talijanskim oficirima lik, a glas rijetko, nedovoljno da se o njima stvori kompleksnija slika o njihovom ideološkom karakteru kao što je to moguće stvoriti o likovima četnika i partizana. Jedan razlog zbog kojeg je četnicima dan i lik i glas je to što se jedino na taj način mogu temeljitije raskrinkati kao veći neprijatelji crnogorskom kolektivu od okupatora, a oni su tako označeni jer se kao domaći ne bore za slobodu svoje zemlje nego je izdaju suradnjom s okupatorom. Drugi je razlog taj što njemački i talijanski oficiri ne govore jezikom na kojem se sporazumijevaju domaći. Nijemci i Talijani ne mogu uzeti jednu stranu u dijalogu jer ih ne razumiju, i obratno, domaći ne razumiju strane okupatore. Ulogu razjašnjavanja tih jezičnih nerazumijevanja preuzima pripovjedač, na primjer u trenutku kad njemačke alpske brigade dolaze u kolašinški zatvor i razrješavaju četničkog šefa zatvora i komandanta Markovića dužnosti:

Na njemačkom jeziku rekoše mu da on nije komandant nego samo jedno veliko šajze – ali on to ne uze za uvredu, pošto nije znao šta govore.⁸³

Kada govore, govore na svom jeziku, kao Talijani kad su dovikivali Nijemcima u trenutku kad su oni četnike i partizane vodili iz zatvora u Kolašinu na streljanje:

Tuto macare! Tuti Montegrini banditi!

Sve ubijte! Banditi su svi Crnogorci!⁸⁴

Ovdje opet pripovjedač služi kao prevodioc jer malo koji od likova zna njemački ili talijanski. Tim se jezičnim nerazumijevanjem četnike dodatno ponižava, jer se sugerira to da su spremni surađivati s nekim koga čak ni ne razumiju.

⁸³ Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str. 161

⁸⁴ Ibid, str. 180

Ovo je mjesto jedno od rijetkih na kojim se pripovjedač referira na domaće kao na Crnogorce. Naziv prostora na kojem se radnja zbiva, i zbivanja u zatvoru u Kolašinu koja zauzimaju glavninu romana i odvođenje zatvorenika iz Kolašina na streljanje, označen je mnogo puta u romanu kao Crna Gora:

*Kolona talijanskih kamiona, oko tridesetak kola, izađe iza blokirane i glađu umorene Podgorice i uputi se prema snjegovitim istočnim krajevima Crne Gore.*⁸⁵

*Tek između dva svjetska rata, kad su se i u Crnoj Gori...*⁸⁶

Ovo su samo neki od mnogih primjera. I pripovjedač i likovi suzdržavaju se od toga da se partizani i četnici označe kao Crnogorci, odnosno da se međusobno tako označe, a Nijemcima i Talijanima se nacionalna oznaka ne uskraćuje. Brisanjem pojma nacionalnog s domaćeg horizonta označava se autorovo viđenje domaćih kao ljudi koji bi trebali braniti svoje od tuđih, bez obzira na to kako se to „svoje“ i „tuđe“ nacionalno označavalo. S obzirom na to da je nacionalno izbrisano, odbrana se percipira kao moralni čin, pa su zato okupatori nacionalno označeni, da bi se pokazao četnički nemoral jer s njima surađuju.

Uz to, i likovi i pripovjedač malo govore o svojim ideološkim razlikama, a mržnja među partizanima i četnicima itekako postoji, pa se može se govoriti o mržnji koja u bazi ima kriterij morala a ne ideološke ispravnosti. Partizani su označeni kao borci za narodnu, a ne nacionalnu slobodu. Oni žele slobodu čovjeka. Četnici su karakterizirani na način na koji se tradicionalno označava nemoralna osoba – oni lažu, krađu, varaju, neumjereni su u jelu i piću i ubijaju, uz to što surađuju s okupatorom, jer ako su nemoralni zato što surađuju s okupatorom, onda to moraju biti do kraja (po principu tko laže taj i krađe):

Zajedničko druženje, zabava i trgovina s s patuljastim sinovima lijepog sredozemnog naroda dotučenog crkvom, policijom i fašizmom – nađe izraza i u nekoj vrsti zajedničkog pogleda na svijet i rat u njemu: zašto da se čovjek bori i gine, kad o ishodu odlučuju veće snage i akd će,

⁸⁵ Ibid, str. 7

⁸⁶ Ibid, str. 182

*makako se rat svršio, drugi oteti plijen i korist i slavu pobjednika? Mnogo je bolje čuvati ovo malo života, živjeti, piti i pjevati.*⁸⁷

*Ali sjeća se Ančić – ne samo Neorić, nego su se i ostali stražari sem Palačka i Koja Rauba, obogatili mitom i trgovinom koju vode s porodicama zatvorenika pri unošenju hrane. Sve što imaju na sebi (sem cokula za koje se to ne može reći, jer su dopremljene iz Italije) opljačkano je od udovica i siročadi.*⁸⁸

A u laganju čak i uživaju:

*Obradoviću se naročito dopalo kako oni iz „Pakla“ vješto i ubjedljivo i kako ta njihova laž pruža veliku pomoć u uništavanju partizanskih ostataka u pozadini.*⁸⁹

U svojim dokumentima Marković, šef kolašinskog zatvora, na ubojstva i krađe koje su počinili njegovi gleda s odobravanjem:

*Tek pošto je strijeljan na Brezi, pokazalo se da je tužba protiv njega bila prosto izmišljena s ciljem da mu se opljačka imanje i uništi porodica. Tu se Marković zamisli : njega nije imao šta ni pitati ni prekoriti.*⁹⁰

Marković neće sankcionirati one koji su opljačkali imanje i uništili porodicu, jer bi time u pitanje doveo vlastitu ideološku pozicioniranost kao četnika. On mora pristajati uz nemoral da bi bio ideološki vjerodostojan.

Zanimljiv je slučaj Ančića, koji djeluje u službi četnika, ali koji priželjkuje da ne bude četnik:

Ma kako to nevjerovatno izgledalo, tih dana je ovaj žandar iskreno i tajno priželjkivao kraj podmuklom „makaronskom vremenu“ koje je do nevjerovatnosti prevrnuo sve pojmove o časti, slobodi i junaštvu, a iznad svega uzdiglo podvalu, izdaju i lopovluk i zločin; krijući od svakog vapio je da dođe kraj vremenu mangupske vladavine koja je uništila iskrenost i drugarstvo,

⁸⁷ Ibid, str. 11

⁸⁸ Ibid, str. 26

⁸⁹ Ibid, str. 85

⁹⁰ Ibid, str. 32

zabranila riječ „drug“ a zakletvu časnom rječju proglasila partizanskom oznakom...tada su ga i optužili za kolebljivost i uputili u zatvorsku stražu.⁹¹

S likom Ančića razbija se jednostrano slikanje četnika i partizana. Iako su ostali četnici, odnosno većina njih, prikazani kao sudionici u počinjavanju ovih zločina, Ančić je kroz svoju osudu četničkog nepoštenja i zlobe došao do onoga što Althusser naziva oslobođenjem subjekta da ideološki funkcionira „sam od sebe“, odnosno, spoznao je stvarne uvjete svoje egzistencije koje stoje u suprotnosti sa imaginarnim odnosom koji postulira ideologija, u ovom slučaju četnička.⁹² Ančić je prešavši na stranu partizana postao dijelom tradicijske ideologije Crne Gore, odnosno ideje borbe o slobodi. Ovdje se pokazuje i moć tradicije i premoć dobra nad zlim, koja će kasnije u romanu biti još jača.

Međutim, i prije nego bol utrnu, on vidje da biti vezan i stajati u dugom redu osuđenika komunista nije tako strašna stvar kao što je on mislio, nego, naprotiv, nešto lijepo i zanimljivo i pošteno.⁹³

Iznenaden i sam, Čemerkić jedva stiže da odgovori: - Srećan put, Žaco! Dabogda i to čudo bilo: da se od tebe čovjek načini.⁹⁴

U trenutku kad su Ančića četnički komandanti vezali i „prebacili“ ga na partizansku stranu, njega je partizan, u ovom slučaju Čemerkića, označio kao osobu koja je „postala čovjek“, odnosno, nekoga ko je shvatio da je loša četnička praksa imaginarni ideološki odnos koji ne odgovara stvarnim uvjetima vlastite egzistencije, koji ovdje znači pozicija čovjeka koji treba slobodu, a ne četništvo. Jedini način na koji je može dobiti slobodu, odnosno djelovati u cilju ostvarenja svojih potreba koje mu nalažu njegovi egzistencijalni uvjeti je da bude partizan.

Ovo ilustrira i Čemerkićeva definicija revolucije u govoru na gozbi pred kraj romana:

Revolucija, ljudi moji, to znači da se mi ne borimo za gospodske kase, da se opet napune, i za nečiju tuđu slavu i da nam odmah, čim Nijemci obrnu, naši mangupi stave kraljevu rogiju za vrat.⁹⁵

⁹¹ Ibid, str. 21

⁹² L. Althusser, *Ideologija i državni ideološki aparati*. Karpos, 2009., str. 57

⁹³ Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str.109

⁹⁴ Ibid, str. 110

Nijemci i napori „naših mangupa“ da postave kralja znače perpetuiranje onih imaginarnih odnosno iluzornih odnosa koji tvore prirodu ideologije, kako je razumije Althusser⁹⁶, koji, jer su iluzorni, odvrću ljude od sebe samih. Revolucija je, naprotiv, vraćanje samima sebi; nepristajanje na borbu za nekog drugog, za gospodske kase, kralja, Nijemce, nego za sebe. Ovakve izjave poput Čemerkićeve se mogu okarakterizirati kao komunističke, tako da se tu otkriva i komunistički aspekt Čemerkićevog svjetonazora.

Iako su partizani označeni kao dobri, oni nisu crno bijeli. Tadija Čemerkić, kojeg pripovjedač prati od njegovog pojavljivanja do kraja romana i koji je najdetaljnije karakterno razrađen, ne krije svoje čovječstvo, odnosno, činjenicu da nije sačinjen samo od vrlina. Taj *grubi čovjek iz Brda*⁹⁷ u čijem se fizičkom liku zapaža *čudna smjesa seljaka, vojnika i ratnika*⁹⁸, otvoreno govori o sebi kao o šverceru duhana. On je s jedne strane gotovo arogantan u svojoj hrabrosti:

*Još se ja ne dam, iako sam dovdje stigao – nastavi i zveknu okovima da pokaže dokle - Gvoždarija, sindžiri, voltovi – sve je to ljudska ruka napravila, sve to, znači, moja ruka može da razvali.*⁹⁹

S druge strane nije tako jak:

*Kad bi Tadija Čemerkić pustio „srcu“ i suzrim žljezdama i slavinama na volju i kad to ne bi smatrao sramotom – otkrila bi se druga slika iza oklopa surove hladnoće i jednostavne priproste čvrstine ljudskog tijela.*¹⁰⁰

On želi pobjeći iz zatvora i spasiti svoju kožu, ali istovremeno ne želi ostaviti drugove. Ali, do toga dolazi tek kasnije, jer je odmah na početku htio pobjeći:

Ujače, vidio sam komunistu! – i stežući svoju malu pesnicu pokazuje kakvog otprilike.

A traži nož da mu dodam, valjda bi htio da pokida konopce i da bježi.

⁹⁵ Ibid, str. 238

⁹⁶ L. Althusser, *Ideologija i državni ideološki aparati*. Karpos, 2009., str. 57

⁹⁷ Ibid, str. 45

⁹⁸ ibid

⁹⁹ Ibid, str. 65

¹⁰⁰ Ibid, str. 138

Dječak svom ujaku Ivanu Rajčiću govori da komunist želi pobjeći, kojeg će Rajčić kada kasnije dođe u kolašinski zatvor prepoznati kao Tadiju Čemerkića. U tom trenutku je Čemerkić tek putovao u zatvor. On želi pobjeći i kad je stigao u zatvor, tako što se najeo sirovog krompira i završi u bolnici iz koje bi ga, kako se nadao, pustili.

On nije nenaviknut na sitna lukavstva kojima se prepuštao prije a i poslije dovođenja u zatvor.¹⁰¹ U borbi za slobodu pristupa prema vlastitom osjećanju i shvaćanju pravde i ljubavi za slobodu. Zbog toga je on ovdje označen kao pozitivni junak. Pozitivan je jer je kroz borbu za slobodu *ostvaren kao živo biće, čovjek, elementaran u svojoj istinitosti*¹⁰². Slični su i sporedni likovi, portretirani sivo više nego crno bijelo, kao npr. Lukić:

*Ranije bio student, komunista po ubjedenju, a razmažen i dugovrati mladić po prirodi.*¹⁰³

Ima ih i neutralnih:

*Za razliku od ostalih, ovaj Tomeljić je imao sasvim kratku i jednostavnu biografiju. Plav i rumen dugajlija od dvadeset i pet godina, ni bogat ni siromah, on je, one jeseni kad je bilo određeno da se ženi, otišao u partizane i ubrzo postao komandir čete i član Partije.*¹⁰⁴

Ima i onih koji su prvo bili komunisti pa onda četnici. Aleksandar Flaker navodi da su partizani voljeli spominjati slučajeve u kojima su im se ustaše ili četnici pridružili, ali o obratnim slučajevima nisu voljeli pričati.¹⁰⁵ Prelazak s fašizma na antifašizam dokazivao je da se može s „pogrešnog“ preći na „pravi put“, a govorenje o prelasku s antifašizma na fašizam bilo je rizično jer je moglo, ulaženjem u psihologiju prelaska, potkopati ideološke postavke „pravog“ puta. Prije nego što se upoznao sa zatvorenicima, Čemerkić je od četnika čuo o nekom Miroviću, koji je prvo bio komunist pa je postao četnik:

*Tolike seljake i sirotinju je zarazio komunizmom i zaveo s pravog puta, a poslije...poslije izdao i, sve mu se oprostilo! Eno ga živ, slobodan, u agitpropu ga naši zaposlili.*¹⁰⁶

¹⁰¹ Miloš I. Bandić – *Mihailo Lalić: povest o ljudskoj hrabrosti*. Grafički zavod – Titograd, 1965., str. 75

¹⁰² Ibid, str. 76

¹⁰³ Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str. 49

¹⁰⁴ Ibid, str. 61

¹⁰⁵ A. Flaker – *Partizanska slika svijeta*, Forum, Časopis razreda za suvremenu knjiž. Jugoslaviju akademije znanosti I umjetnosti. Godište XX. Knjiga XLI. Broj 6, Zagreb, juni 1981., str. 899.

¹⁰⁶ Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str. 37

Ovo se može razumjeti i kao četnička lažna propaganda, jer su oni, kako je označeno, skloni svakojakim zločinima, pa tako i laganju. Ali činjenica da ovo Čemerkiću govori Ančić, četnik koji simpatizira partizane, upućuje na to da je ovakvih slučajeva zaista bilo.

O tome da se zatvaranja i puštanja nisu vršila strogo po ideološkoj liniji govore i slučajevi zatvaranja onih koji nisu bili partizani ili komunisti među partizane i komuniste:

I, ne čekajući odgovor koji zna da neće dobiti, zatvara i zabavljuje vrata, a iz hodnika se čuje kako otvara ćelije redom jednu za drugom i kako se zatim svađa s Tanjićem, koji uporno desetak puta ponavlja da nikad nije bio komunista i da zato neće da ide u komunistički kazan.¹⁰⁷

Iako je u zatvoru bilo mnogo partizana koji su simpatizirali komunističku ideologiju, kao što su Savović, Dragušić, Lukić, Tomeljić, Nedić, Vuković, Čemerkić i drugi, mnogi od njih nisu završili u zatvoru po ideološkoj liniji. Čemerkiću su četnici rekli da izjavi da nema pištolj i da će ga pustiti, ali su ga prevarili i zatvorili. Dragušić je natjerao dva talijanska policajca da s njim dijeli partijske letke, pa su ga uhapsili da netko o njima ne bi pomislio da su oni sami u *duši crveni*.¹⁰⁸ Ivan Rajčić nije u razgovoru s Čemerkićem ni stigao da objasni zašto su ga zatvorili, a i to što je rekao, da je *govorio kako je*¹⁰⁹ i da je *laparao jezikom i prošle godine pa ga nisu uhapsili*¹¹⁰ ne govori o nekoj jakoj partizanskoj ideološkoj usprotivljenosti prema četnicima. Prema Ivu Margiću Čemerkić pokazuje otvorenu netrpeljivost, jer je ovaj direktno rekao da je prvo dva mjeseca *nosio pušku s petokrakom*¹¹¹ a onda je bio *aktivan dezertar i paničar u četničkim redovima*¹¹² pa su ga zato četnici uhapsili.

Ove priče koje pokazuju kako su pojedinci završili u zatvoru govore o četnicima i talijanskim oficirima kao prevarantima, kukavicama i oportunistima. S jedne strane se prema partizanima određuju kao prema neprijateljima, a s druge strane ih ne hapse odmah i ne hapse ih zbog ideoloških razloga nego kad njima, zbog drugih razloga, to odgovara. S druge strane, ovo pokazuje o ideološkoj slabašnosti partizana ili komunističke i potvrđuje da su partizanska i komunistička ideologija ovdje uzete kao sinonimi za borbu za narodnu slobodu. Naravno,

¹⁰⁷ Ibid, str. 122

¹⁰⁸ Ibid, str. 52

¹⁰⁹ Ibid, str. 127

¹¹⁰ Ibid, str. 127

¹¹¹ Ibid, str. 119

¹¹² Ibid, str. 119

ideologija nije uzeta kao sinonim na slijepo; njihovo narodsko shvaćanje slobode, komunizam i antifašizam imaju dodirnih točaka, ali jasno je da uviđanje tih sličnosti ne proizlazi iz temeljitog proučavanja ideologija. O tome govori i Markovićeve podjela komunista koja se nalazi u njegovim dokumentima:

U njegovom spisku bile su samo tri oznake: „prirodni komunisti“, većinom siromašni seljaci, nešto zanatlija i šumskih radnika koje je rat zatekao u ovom gorovitom kraju; zatim „organizovani i načitanani“, i najzad, „okoreli“ – kojih je najmanje bilo i od kojih ni jedan nije duže živio u zatvoru.¹¹³

Ovoj većini pripadaju svi likovi iz romana. Oni su, za razliku od „organizovanih i načitananih“, neobrazovani, a neki od njih ni ne ostaju pri jednoj ideološkoj pozicioniranosti, nego iz straha ili nužde prelaze na drugu stranu.

Pripovjedač pripovijeda u trećem licu, stoji izvan priče (ekstradijegetski pripovjedač), i u njoj ne sudjeluje (heterodijegetski).¹¹⁴ Ali on nije klasičan realistički pripovjedač koji se lišava toga da komentira i iznosi svoja subjektivna mišljenja o toku i sadržaju događaja. Osim što govori o događajima, opisuje likove i njihove događaje, on je ideološki pristran; svrstava se na partizansku stranu. Jedan od načina na koji se svrstava na partizansku stranu je već spomenuto lišavanje partizana i četnika nacionalnih oznaka. Drugi način na koji to radi je da kao glavnog lika upisuje lik partizana, a pozicionira se kao ideološki na strani partizana tako što ispoljavanjem cinizma, ironijom i prezirom prema ponašanju i razmišljanju četnika:

Ta zgradica, iako čista i bijela, mala među sumornim zdanjima – ličila je na kokošarnik i bilo je malo nevjerovatno kako se u tom kućerku nađe dovoljno prostora za ogromnu tjelesinu Markovićevih razmjera. Međutim, krupni dugajlija, koji i u mladosti (ako takva bića uopšte imaju mladosti) mora da je bio lijen – debeo kao čabar, s obješenim bezbojnim licem evnuha i ružnom kilom na vratu.¹¹⁵

U istom redu pored njih stoji propalica i kartaroš Kojo „Raub“, pogrbljen, s bajonetom iskošenim kao da mu je glavni zadatak da u slučaju napada odbrani svoju modru i krivu nosinu

¹¹³ Ibid, str. 22

¹¹⁴ Gajo Peleš, *Tumačenje romana*. ArTresor naklada, Zagreb, 1999., str. 78

¹¹⁵ Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str.28

kojom ga je priroda obilježila za razliku od svih drugih. Između Rauba i desnog dovratka kapije stoji visok i lijep naoči, idiot Majkić, bliski rođak sudije vlahovića doveden ovdje po protekciji – da ne izgubi glavu, jer je jedinac, a da prima platu, jer je, inače, kod kuće, nekoristan.¹¹⁶

S druge strane, partizani nisu uopće nalik četnicima:

Tek pola godine kasnije, kad je došlo četničko vrijeme, sjeti se učitelj kako su „komunari“ malo tražili i, gledajući kako „makaronci“ mnogo i bez mjere uzimaju, pokaja se i pokuša da popravi grešku prema crvendaćima.¹¹⁷

Na samom početku priče pripovjedač pokazuje pristranost partizanima:

Na Jelinom Dubu kolona puži sa strahom i trepetom: pod njom su ambisi Male Rijeke puni pregorjelih kamionskih skeleta i vojničkih kostiju: prosuto, nesvećeno groblje kojim je prije godinu i po dana, ujesen 1941., obilježena velika i nepriznata partizanska pobjeda.¹¹⁸

Četnici koji su označeni kao nemoralni i fizički su prikazani kao ružni i nakazni, što podsjeća na potretiranje negativnih likova kao ružnih u bajkama. A ako nisu fizički nakazni, onda su beskorisni.

Pripovjedač se, bez obzira na to što ne sudjeluje u radnji u ovom slučaju, pozicionira kao ravnopravan sudionik ostalim likovima.¹¹⁹ On samog sebe ne imenuje i nijedan od likova ne prepoznaje njegovo prisustvo; on je lik koji razotkriva unutrašnjost likova i koji se svojim komentarima ideološki svrstava na jedan od suprotstavljenih ideoloških polova. Iako prati ideološku liniju Čemerkićevu kao i glavninu njegovog kretanja, on se uzdržavanjem od upotrebe 1. lica kao i povremenim ispuštanjem Čemerkića iz vida jasno odvaja kao zaseban lik. O tome najbolje svjedoči njegovo pričanje o Čemerkićevom planu za bijeg kao o planu drugog, a ne o svom:

Sada je Čemerkić pažljivo i postepeno punio šupljinu pred vratima sedmice strizama papira i krpe i lopticama hljeba, a istovremeno je tražio od drugova koji su imali kakve veze s ukućanima da nabave nekoliko pari čupavih opanaka od volujske kože. Namjeravao je da te opanke sastruže

¹¹⁶ Ibid, str. 35

¹¹⁷ Ibid, str. 46

¹¹⁸ Ibid, str. 7

¹¹⁹ Gajo Peleš, *Tumačenje romana*. ArTresor naklada, Zagreb, 1999., str. 84

i od skupljene dlake napravi meku i elastičnu podlogu koja će bez šuma odbijati metalnu šipku iz njene šupljine. ¹²⁰

Uz to što i kad prati Čemerkićeva kretanja ne izvještava neposredno uvijek iz njegove perspektive, pripovjedač je bio prisutan i na samom početku priče, u kojem se Čemerkić još nije razotkrio kao glavni nego tek kao sporedni lik, komunist bez imena kojem se pokušalo pomoći da se oslobodi.

Autorsko Ja se ne ogleda samo u konstrukciji ideološki pristranog pripovjedača. S obzirom na to da je cjelina djela autorov izraz¹²¹, autorovu estetsku i ideološku konstrukciju čine likovi, ono što oni kažu i učine kao i ono što su mogli reći ili učiniti, konstrukcijom fabule, ritmom, itd. Sve ovo ideološki pozicionira autora. U ovom romanu autor ovladava junakom, odnosno ne podčinjava mu se pričajući sve iz njegove perspektive, nego ga čini zasebnim likom, unoseći u njega završne momente¹²², pa tako odnos autora prema junaku postaje djelomično odnos junaka prema samom sebi.

Likovi partizana u romanu dobro znaju da ne mogu preuzeti sve zasluge za borbu, pogotovo ne u trenutku kad su onemogućeni zatvorskim rešetkama da se bore protiv okupatora. Lik Mano Radonjić govori o proleterskim divizijama kao o nečemu što se uvelike razlikuje od partizana:

*Znači, mlate ih partizani? – navodi Tadija na ono što ga najviše zanima. – A, nijesu to sad partizani, nego Proleter, sasvim druga stvar – imaju divizije! – navodi Mano kao stručnjak. – Ima tu razlika, znaš kolika! da vidiš kakva im je taktika, kako biju!*¹²³

O njima govori i pripovjedač:

Nastavljale su se borbe i ređale pobjede proleterskih divizija, vojske koja je još uvijek nalazila načina da iznenadi neprijatelja snagom i oružjem, vještinom pokreta, majstorstvom i munjevitim prodorima. ¹²⁴

¹²⁰ Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str. 82

¹²¹ Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*. Bratstvo – jedinstvo, Novi Sad, 1991., str. 74

¹²² Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950., str. 82

¹²³ Ibid, str. 161

¹²⁴ Ibid, str. 143

Partizani su svjesni da su proleter i sačinjavali elitne partizanske odrede s kojima se „obični“ partizani ne mogu mjeriti:

*Da bar na smrti budemo dostojni drugovi proletera i crvenoarmejaca!*¹²⁵

Žrtve kao posljedica borbi, prema jednom od likova, Nediću, opravdavaju kao neizbježan dio ostvarenja cilja revolucije:

*Kao i u Rusiji nije bilo tamnica i kao da tamo nijesu zapadali i sami boljševici! A to im nije smetalo da raspale po carizmu i da ga smlate. Mora i u ovim rupama neko da trune, mora i na streljštima da se gine – nema svadbe bez mesa.*¹²⁶

O motivu svadbe kojeg dovodi u vezu s revolucijom govori i Čemerkić:

*Kod nas ti je stanje takvo: partizani su kao svatovi otmičari: pošli su i ugrabili i dovode narodu nevjestu – slobodu. Studenti i uopšte partijci tu svadbu zovu revolucija, a ja ne mogu nego kako sam naučio: Svadba, samo velika. Blizu su stigli svatovi, čuje se njihova pjesma i šenluk, a djevojka – pravda i sloboda, meni se čini da su one ujedno – priprema jabuku sreće da je baci na šljeme.*¹²⁷

Čemerkić se osjeća kao probuđeni dio naroda, kao njegova živa savijest i svijest. Tim je osjećajem motivirana njegova privrženost Partiji i revoluciji. Zato on revoluciju doživljava kao narodni običaj, svadbu.

S tim u vezi stoji i uključivanje narodnih pjesama u roman. Paralelom po sličnosti autor je junake izjednačio s junacima narodnog eposa, a Tadija Čemerkić je nosilac te paralele.¹²⁸ Likovi iz „Svadbe“ imaju posebnu vezu s Njegošem i „Gorskim vijencem“, u kojem likovi imaju osjećaj historije koji se može definirati kao svijest čovjeka da on ne živi samo u prostoru nego i u vremenu, i to ne od jednog trenutka do drugog, nego i nakon toga, jer smrt ne ukida ono što je čovjek bio u životu.¹²⁹ Iz tog osjećaja proizlazi i svijest o junaštvu ne samo kao o trenutnom fizičkom činu, nego o činu moralnom i egzistencijalnom koji preživljava trenutak u kojem se on

¹²⁵ Ibid, str. 164

¹²⁶ Ibid, str. 56

¹²⁷ Ibid, str. 121

¹²⁸ Aleksandar Petrov, *U prostoru proze*. Nolit, Beograd 1968., str. 249

¹²⁹ Ibid

dogodi. Zato Čemerkić i ostali borci za slobodu predstavljaju junaštvo koje ima svoje odjeke u prošlosti, sadašnjosti i imat će u budućnosti i zato su vezani za narod prošlosti, jer i narod i junaštvo nisu samo proizvod sadašnjosti.

Ovo je priča o narodskom čovjeku s moralnim impulsom da svi žive jednako i da niko nikim ne vlada. Taj ideal slobode presvučen je za vrijeme romana, 1942. godine, u partizansko i komunističko ruho, koji treba pripasti narodu. Taj narod nema političku ideologiju, jer on svoju ideologiju depolitizira time što ne uključuje suprotstavljanje interesa seljaka i radnika kapitalistima ni osvajanje političke moći radi osiguravanja slobode, što je u srži komunističke ideologije. Na kraju romana ideal narodske slobode se ne ostvaruje, nego nekolicina partizana uspijeva pobjeći od njemačkih pušaka i uspješno napasti dva njemačka kamiona. Zato se za ovaj roman ne može reći da je usklađen s historiografijom; on propušta naznačiti da se radilo o građanskom, a ne moralnom ratu. Uz to, o četnicima se govori kao o jedinim pristalicama monarhije, a ne uključuju se bjelaši i zelenaši koji se nisu solidarizirali s četnicima ali su također htjeli kralja. Uz sve ovo, bez obzira na baratanje pojmovima kao što su okupator, komunist, partizan, četnik itd. ovaj roman ostaje roman koji govori samo o moralnoj borbi između dobra i zla, u kojem dobro pobjeđuje tako što uspijeva od zla pobjeći. Zbog izostanka političke ideologije i partizanske pobjede, ključne za zahtjeve koje je vladajuća ideologija imala prema književnosti, o ovom se romanu ne može govoriti ni kao i historiografski dosljednom niti kao o proizvodu adekvatnom književnoj ideološkoj narudžbi vlasti.

b) Dobrica Ćosić – *Daleko je sunce*

Za razliku od *Svadbe*, u romanu *Daleko je sunce* likovi partizana nisu samo jednolični kolektiv. U Rasinskom partizanskom odredu, koji se na prostoru južne Srbije krajem 1942. godine bori protiv raznih neprijatelja, postoje radnici, proleter, seljaci i seljaci – proleter. Likovi pojam radnika i proletera tretiraju kao sinonime, osim kad se želi naglasiti da je seljak prema svom ekonomskom položaju na njihovoj ideološkoj liniji, odnosno da nije bogat nego siromašni seljak. Tako je borac Sila tvrdio da je *seoski proleter*¹³⁰. Pojam proletera je zajednička oznaka i radnika i seljaka, pojmom radnika se označavaju samo radnici. Ali ni radnici nisu svi isti. Podijeljeni su na fizičke i umne radnike. Na primjer, jedni od starijih boraca, Nikola i Đurđe, vrijeđanjem seljaka pozicioniraju se kao pripadnici skupine koja nema veze sa seljacima, a opet se ne identificiraju i nisu identificirani s umnim radnicima. Postoji još jedna kategorija, a to je kategorija studenta. Student, za razliku od umnih radnika, nije radnik i zato što to nije on je „čista“ ideološka sila, ono što Marx u Komunističkom manifestu naziva avangardom, odnosno grupu osviještenih intelektualaca čiji je zadatak osviješćivanje radničke klase i seljaka o njihovom klasnom položaju i rukovođenje socijalističke revolucije. Radnici, bilo da se radi o fizičkim ili intelektualnim radnicima, dijele sličan klasni položaj sa seljacima, ra razliku od intelektualaca, avangarde. Radnici i seljaci, ma koliko bili dobro upoznati s komunističkom ideologijom, svojim su klasnim položajem uključeni u „stvarni“ život, onaj u kojem intelektualci na taj način ne sudjeluju, nego ga tumače kroz knjige.

U romanu se ne pravi nikakva distinkcija između komunista i partizana. Ne pravi je ni pripovjedač ni likovi. Partizani i komunisti se izjednačavaju, a proleTERSKE brigade se samo spominju, iako se označavaju kao prijateljske partizanima:

*Dobro, mi smo komunisti, ali malo nas ima, družo Pavle. Ne možemo mi svuda da stignemo – reče Mališa snuždeno i zamisli se.*¹³¹

*Mi smo komunisti. Zar mi možemo i smemo da umremo ovako jadni, bedni, poraženi?*¹³²

*... ProleTERSKE divizije u Bosni – daleko. U Srbiju ne mogu da dođu. Nema ko da pomogne.*¹³³

¹³⁰ Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*. Otakar Krešovani, Rijeka, 1982., str 132

¹³¹ Ibid, str. 85

¹³² Ibid, 240

Svi likovi partizana, bez obzira na svoj klasni položaj, imaju neko viđenje svijeta koje pripisuju komunističkoj ideologiji. Bez obzira na to, među njima, za razliku od Svadbe, postoji hijerarhija. Postoje komandant odreda, njegov zamjenik, komesar i „obični“ borci. Tri lika od kojih je svaki u vrhu hijerarhije na navedenim položajima najvažniji su nosioci radnje romana. To su Uča, komandant odreda, Gvozden, zamjenik komandanta i Pavle, komesar.

Samo Učino partizansko ime kaže kojoj on kategoriji pripada:

A on, običan srpski učitelj, bivši rezervni potporučnik jedne poražene vojske, koji je od ratne literature pročitao samo nekoliko knjižica taktičkih iskustava iz prvog svetskog rata i dve – tri biografije velikih vojskovođa; on, seoski učitelj, bez artiljerije i drugih ratnih sredstava, sa mladićima od kojih većina pre dolaska u odred nije znala ni puškom da rukuje – nosi se sad sa generalom i vrti mu vojsku po planini.¹³⁴

Određivanjem Uče kao kao običnog seoskog učitelja pripovjedač ga približava tim mladićima koji nisu prije dolaska u partizane znali rukovati puškom, od kojih su većina bili seljaci. Pored toga, Uča razumije seljake jer s njima dijeli njihov klasni položaj. To razumijevanje će s kasnijim Učinim odlukama biti još vidljivije, a vidljivo je i iz činjenice da ga vole i komesar Pavle i zamjenik komandanta Gvozden:

... Uča mu je najbliži čovek u odred. On je sa svima drug, ali samo mu je Uča prijatelj.¹³⁵

Gvozden je seljak i on se, zbog svog klasnog položaja, osjeća bliži radniku, pa zato Gvozden više voli Uču nego Pavla:

Iako predratni komunista, njemu je, kao seljaku, uvek više imponovao komandant od komesara. To i zbog toga što je Uča blagodareći svom životnom iskustvu imao više volje i strpljenja za razgovore koji su Gvozdena zanimali, a koji su se uvek vezivali za seljački život. Gvozden je Pavla mnogo više cenio nego što ga je voleo. Pavle je bio student, a on studente nije voleo, smatrajući ih nesvršenim, polovičnim ljudima.¹³⁶

¹³³ Ibid, str. 74

¹³⁴ Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*. Otokar Krešovani, Rijeka, 1982., str.232

¹³⁵ Ibid, str. 34

¹³⁶ Ibid, str. 35

Pavla je bio student, neradnik, predstavnik avangarde, „čista“ ideološka instanca. Jedino studentu intelektualcu može pripasti uloga komesara, koji ima za zadatak ideološko usmjeravanje odreda. Zbog toga što je on nosioc „čiste“ ideologije, koja egzistira van života jer nije uklopljena u klasni položaj radništva ili seljaštva, on nije ni mogao razviti razumijevanje za seljake kao Uča:

Slušajući Pavla, Gvozden se neprestano mrštio i u sebi bunio na ovakav razgovor u ovoj situaciji. Mislio je da Pavle ne razume seljake i njihovu nesreću.¹³⁷

Uča se odlikovao razumijevanjem i za intelektualce kao što je bio Pavle, zato što je bio i sam intelektualni radnik pa ih je razumio po intelektualnoj osnovi, iako je bio svjestan Pavlovih mana:

Pavlovo lukavstvo on je smatrao sastavnim delom njegove inteligencije i političkog talenta, koje je cenio. U običnom životu on nije voleo takvu osobinu kod ljudi.¹³⁸

Gvozden, doduše, nije „tipični“ seljak, bez intelektualne potkovanosti. Upravo je zbog toga i zaslužio položaj zamjenika komandanta, jer nije bio „obični“ seljak:

Mislio je o Pavlu i Uči, o ljudima bez igde ičega, bez svoje porodice i bez brige za nju. Zato oni i ne misle na narod...Ko je znao da će ovako da ispadne. Kad je pošao u borbu, Gvozden je odlučio da ide do kraja. On je bio čovek koji nije ostajao kod početka ili oko početka. U životu je imao dva cilja. Prvi cilj bio je: da podigne ugledno domaćinstvo.¹³⁹

Posle 1938. Nastupila je promena: voleo je da čita. Neprimetno počinje da zapostavlja domaćinstvo. Počinje da ulazi u politiku: ona postaje njegova strast i ambicija. U njoj on vidi novi cilj, nejasan ali dovoljno velik da mu se potpuno preda: na prolećnim izborima tuče se za opoziciju.¹⁴⁰

Unatoč tome, Pavlu je on i dalje bio, iako ga je cijenio kao kvalitetnog borca, ipak osoba čiji seljački mentalitet prevladava, a to je nešto što ne ide uz bok s revolucionarnim shvaćanjima:

¹³⁷ Ibid, str. 123

¹³⁸ Ibid, str. 34

¹³⁹ Ibid, str. 115

¹⁴⁰ Ibid, str. 116

*Pavle počuta, pa produži: - Njegova seljačka duša se sad raspinje između kuće, dece – svojih ukorijenjenih interesa, i interesa borbe i odreda. Večita drama seljaka u revoluciji.*¹⁴¹

Negativna mišljenja o seljacima ne izražava samo on:

*Ma jok, čoveče! Seljaci su ti takav svet. Seljak se svega plaši, sem svoje žene; nju kolena dok mu ne dosadi. Plaši se on i vampira, i svete Petke, i svetog Ćirila, i žandara, i puške i kaputlije. Pitaj boga od čega se sve ne plaši. I to sve iz računa. On ima samo dve svetinje: kuću i njivu! A ovaj nam dao pečenje i gibanicu, jer ga strah! Pobeleo k'o kreč. Ceo dan leži s peškirom na glavi.*¹⁴²

*Pavle se mršio od groznih i slikovitih priča o pokoljima koje je seljak pričao sa seljačkim odsustvom osećanja za strašno i jezivo.*¹⁴³

*Seljak ti je kao ona jabuka na prozoru: rumena, mala, ćuti i smeje se. Uzmeš je, zagrižeš a ono – rog! Kad zavisi od tebe, mekan, mazan, na ranu da ga priviješ, ali kad vidi da si slab, da propadaš, zgazio bi te ko gusenicu, i to da se ne okrene za sobom.*¹⁴⁴

...seljaku je u krvi da izigra svako naređenje vlasti, pa makar mu se i o glavi radilo.

*Gde mi prosti, nepismeni seljaci možemo da znamo ko je u pravu? Vi školovani oduvek vodite politiku, a mi dretvimo ledinu i plaćamo bogu božje a caru carevo.*¹⁴⁵

*Naivan si, Đurđe, naivan si, sreće mi! Seljak ti je vreća na sto mesta zavezana, i to na mrtav zavezak. I zube i nokte polomiš dok je odrešiš. A ono nastrvi samo za šajkaču. Dok izvučeš sto kila, imaš krv da popljuješ. Ne verujem im ja nikako! Eto ti Gvozden. Ko je sumnjao: bio zamenik komandanta odreda, a u najtežem momentu vide li šta uradi. Htede odred da rasturi.*¹⁴⁶

Iz ovoga se vide karakteristike koje se seljacima pridaju. Kad su partizani, njima ideologija nije do kraja jasna i ne mogu joj se posvetiti, jer su vječno rastrgani između onoga što im je najvažnije, a to su zemlja, kuća i porodica i onoga što su naučili, a to je pristajanje uz borbu i revoluciju. Kada to nisu, onda su oportunisti bez empatije, inherentno reakcionarni,

¹⁴¹ Ibid, str.131

¹⁴² Ibid, str. 207

¹⁴³ Ibid, str. 169

¹⁴⁴ Ibid, str. 207

¹⁴⁵ Ibid, str. 180

¹⁴⁶ Ibid, str. 208

neobrazovani i nikad s njima ne znaš na čemu si. Ta mišljenja ne izriču samo likovi nego i pripovjedač. Iz ovih je primjera vidljivo da je mišljenje da su seljaci manje intelektualno potentni i da im manjka suosjećanja pripovjedačeve riječi. On se ne određuje na taj način toliko prema intelektualcima i intelektualnim radnicima, kao što to rade neki likovi, poput Gvozdena i Vuksana, sekretar SKOJ-a:

Mislio je o Pavlu i Uči, o ljudima bez igde ičega, bez svoje porodice i bez brige za nju. Zato oni i ne misle na narod...¹⁴⁷

Pavle govori a Vuksan misli: „Kako mogu da se ne slažu, a rukovodioci su i stari komunisti? Znači, neko je od njih oportunist... A ko je? Pa naravno, Uča ima pravo: mi smo na Jastrebovcu gospodari. Zašto bežiš iz svoje baze... Pa ovaj Gvozden je lud. Što ti je sitnospostvenička duša. Čim ima privatnu svojину, nesiguran za revoluciju. Spavaj, jedi i čekaj da Nemci odu. Šta je njemu? On je odan čovek. Čudo! Zašto Pavle ovako? Kud ćeš u Moravu i Kopaonik, kad tamo ne možeš da makneš od četnika. Narod je zaveden protiv nas. Bar da je leto, pa možeš i po kukuruzima. Izbegavanje borbe... Svi su intelektualci isti. Kako tako mogu da mislim o komesaru... Nepravilno!“¹⁴⁸

Iako autor ovdje „pušta“ da se Vuksan izjasni protiv intelektualaca i intelektualnih radnika, on njegovim monologom zapravo ilustrira Vuksanovo crno – bijelo viđenje ideologije, a s obzirom na to da je Vuksan seljak, time zapravo implicitno iskazuje još jedno negativno mišljenje o seljacima. Ranije spomenuto nedovoljno razumijevanje ideologije koja se seljacima pripisuje prisutna je u daljnjem pripovjedačevom prikazu Vuksana i Vuksanovog solilokvija:

Vuksan je sve vreme istrzano mislio i premissljao za koga da se opredeli. Ukoliko je sastanak dalje tekao, utoliko je on postajao sve neodlučniji.¹⁴⁹

„Ja ću da slušam Partiju. Pravilno! Ona nikada ne greši – odluči Vuksan i sa malo reči izjavi da se on „stoprocentno slaže“ sa Pavlom, nazivajući sve one koji se nisu s njim slagali oportunistima i panikerima.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Ibid, str. 115

¹⁴⁸ Ibid, str. 40

¹⁴⁹ Ibid, str. 40

¹⁵⁰ Ibid, str. 41

Kako se isprva vatreno opredijelio za Učino, tako se kasnije opredijelio za Pavlovo mišljenje, koje je do maloprije smatrao oportunističkim.

Nijedan lik, doduše, nije crno – bijeli. Tako se Vuksan, u trenutku neslaganja s Pavlom, korio što ga u sebi vrijeđa, a ni Pavle, koji je vjerovatno najagilniji po pitanju kritiziranja seljaka, nije uvijek tako raspoložen:

Kad se malo oslobodio, on je, da bi se što bolje predstavio Uči i Pavlu, tvrdio da je seoski proleter, da je čitao letke i da zna partizanske pesme, pa ako žele mogu i da čuju. Po njegovom shvatanju, pesma je bila glavna odlika partizana. Šaleći se, Pavle mu je tada rekao: „Dede, da vidimo šta znaš?“ A on, ne kolebajući s ni trenutka, zapeva drhtavim glasom: „Padaj silo i nepravdo“ ... U prvim trenucima njima se pevanje učinilo smešno i neozbiljno, ali je on uporno, sve vatrenije, pevao dalje. Partizani se okupiše i brzo uozbiljiše, osećajući da seljački sluga kroz tu pesmu kazuje smisao svog života. Kad je završio, Pavle ga ganutljivo potapša po ramenu i reče: „Bravo družo Silo! Partizansko ti je ime Sila. Drugovi, tako ga zovite.“¹⁵¹

Tu se Pavle zajedno s ostalim borcima osjetio blizak seljaku Sili, jer je djelovao kao čovjek strasno privržen tome da „padne sila i nepravda“, odnosno zbog toga što je izražavao privrženost ideologiji. Ipak, i ovdje se vidi pripovjedačev stav o seljacima kao intelektualno slabijima – od cijele ideologije seljak je mislio da je pjesma glavna partizanska odlika. To upućuje na viđenje seljaka kao priproste ljude vezane za tradiciju i jeftina narodna veselja.

Ali ovo dokazuje da čak ni tvrdokorni Pavle, koji revoluciju razumije kao nešto čemu se treba pristupiti krajnje disciplinirano, gotovo beskrupulozno, ponekad se smekša i promijeni mišljenje:

Naša borba nije samo ratovanje, nego revolucija. Ona ima svoj moral. A to je borba do kraja i bez obzira na sve.¹⁵²

Bez obzira na Pavlovu sposobnost da se povremeno smekša, ova rečenica koju izgovara kao da nagovještuje to da Pavle u daljnjem tekstu romana ipak neće zaboraviti svoju ulogu komesara, da neće zaboraviti to da je jedino što hoće i može je biti, kao intelektualac, sluga ideologije i njen izvršioc.

¹⁵¹ Ibid, str. 123

¹⁵² Ibid, str. 160

Razlike među glavnim likovima dosegle su svoj vrhunac u obliku krize u odredu. Ta se kriza ispoljila kao razmimoilaženje u mišljenju kako i gdje dalje partizanski odred treba ići, a najviše Gvozdеноvim očajanjem nakon napada Bugara, kad je vidio ranjene i uplakane seljanke i seljake s djecom i malo uplašeno dijete. Kad se Gvozdén malo smirio od šoka, Gvozdén je predložio šta da se radi dalje:

Ukoliko je Gvozdén više razmišljao, postajao je sve ubedjeniji da se odred ne može spasti ni Pavlovim ni Učinim predlozima; u njemu se učvršćivala odluka: samo privremeno rasformiranje odreda može da spase daljeg uništenja i odred i narod.¹⁵³

Pavle je bio za to da se krene dalje od Jastrepca, a Gvozdén je imao suprotno mišljenje:

Da shvatiš da je izlaz iz ove situacije napuštanje Jastrepca i prelazak na nove terene, dok se Nemci ne povuku odavde. Mi to noćas moramo sprovesti. – Ja se s tim ne slažem. Ja smatram da to nije nikakav izlaz. To je tek potpuna propast i uništenje odreda.¹⁵⁴

Pavle je svoje mišljenje tumačio kao postupanje prema liniji Partije, a Gvozdénovo kao nemogućnost da se otrgne od seljačke reakcionarnosti:

Jesi li ti komunista? Misliš li ti na narod? Ti si komesar? Partija ne sme da radi tako kao što mi radimo! To nije linija Partije! Ovo je uništenje naroda!¹⁵⁵

Pavle počuta, pa produži: - Njegova seljačka duša se sad raspinje između kuće, dece – svojih ukorijenjenih interesa, i interesa borbe i odreda. Većita drama seljaka u revoluciji.¹⁵⁶

Ovo neslaganje nije bio samo strateško, nego je imalo u pozadini svoj ideološki sukob. Pavle nastupa kao komesar, smatrajući da istupa kao partijski ideolog i Gvozdénovo neslaganje tumači kao znak seljačkog mentaliteta koji Gvozdéna odvlači od toga da uspijeva vidjeti ispravnu ideološku poziciju, a to je u ovom slučaju odlazak s Jastrepca.

Uča nije htio stati ni na jednu stranu:

¹⁵³ Ibid, str. 127

¹⁵⁴ Ibid, str. 128

¹⁵⁵ Ibid, str. 127

¹⁵⁶ Ibid, str. 131

*Pavle me naziva kukavicom i panikerom, a Uča se ne slaže sa njegovim planom... - Govori samo u svoje ime! Mene ne mešaj sa sobom! – prekide ga Uča.*¹⁵⁷

Do ovog je trenutka Uča nastupao kao komandant. Komesareva dužnost je da ideološki usmjerava odred, ali ne da njime komandira; to je uloga komandanta. Ovdje se situacija mijenja – Pavle preuzima ulogu komandanta i na licu mjesta određuje članove vojnog suda koji će donijeti odluku šta činiti s Gvozdenom, a Uča se pozicionira neutralno, kako se ne bi trebao pozicionirati ni komesar a pogotovo ne komandant. U ovoj situaciji Pavle preuzima obje uloge. Da bi to podcrtao, pripovjedač Učino prešutno odricanje od uloge komandanta ovako portretira:

*„Vi se povucite u šumu i odlučite!“ Ovi se u gomili povukoše u borovnjak. Poslednji je išao Uča.*¹⁵⁸

Uča ne samo da je ovdje stavljen uz likove Vuka i Nikole, koji su hijerarhijski niže rangirani, nego je išao iza ove dvojice. Pavlovo preuzimanje uloge komandanta i njegovo postupanje po ideološkoj liniji označava prevlast ideologije nad operativom. Stvari postaju drastičnije kad je donesena presuda:

*Vuk se iskašlja, namršti i podrhtavajući glasom progovori: - Vojni sud je druga Gvozdena osudio na smrt...*¹⁵⁹

Uča je od uloge komandanta došao do položaja najneutralnijeg člana vojnog suda. Osim što je išao zadnji, nije čak ni pročitao presudu.

Gvozden se nakon brutalnih stradanja ljudi i djece zbog napada bugarske vojske pozvao na komunizam kao na lijek protiv proizvodnje ljudskih žrtava, jer je on stavljaio znak jednakosti između komunizma i brige za ljude. Komesar Pavle preuzeo je ulogu komandanta i ulogu tumača ideološke ispravnosti, a Gvozdenov mu se prijedlog činio neispravnim. Od tog je trenutka u romanu ideologija stala iznad morala, postavši neosjetljiva na smrtna stradanja i orijentirana na vojne uspjehe. Streljanje Gvozdena je, prema tome, označilo trenutak u kojem, kako se to kaže, revolucija jede svoju djecu. Revoluciju ne rukovodi komandant, kojem je uloga da donosi dobre vojne odluke, koje ne mogu biti dobre ako uključuju dobrovoljno žrtvovanje vlastitih ljudi, jer to

¹⁵⁷ Ibid, str. 139

¹⁵⁸ Ibid, str. 143

¹⁵⁹ Ibid, str. 145

znači slabljenje odreda. Odluku treba li ostati na Jastrepcu ili napustiti ga trebao je donijeti komandant. Trebao je u obzir uzeti konkretnu situaciju u kojoj se odred nalazi i donijeti odluku u skladu sa svojom vojnom naobrazbom. Komesar, koji vojnu naobrazbu nema, preuzeo je ulogu komandanta i zanemariivši konkretno vojno stanje, odluku je donio isključivo po ideološkoj liniji. Upravo zato što je tako postupao, tuđa je neslaganja smatrao ideološkima i odbacio kao takva, jer je smatrao da pripadaju drugoj ideologiji koja ne smije imati ulogu u rukovođenju odreda. Ovaj je dio romana ključan i po tome što govori o razbijanju ideološkog jedinstva među vojnim rukovodstvom i razbija mit o nepogrešivosti vodstva, jer se nagovještava da će Pavle biti kažnjen zbog greške koju je počinio kad je dao streljati Gvozdena.

Kad je čuo presudu, Pavle nije reagirao odlučno. Dapače, lomio se unutar sebe i promijenio mišljenje više puta:

Saopštenje o smrtnoj presudi kao da prenerazi Pavla. Srce mu snažno i brzo zakuca. Glava mu odjednom postade teška kao od tupog i neočekivanog udarca. „Pa to treba da bude. To mora! To sam hteo i želeo. Pravilno je... Šta mi je sad?... Streljati ga... tako odjednom... Da li mora? Možda ne mora... Ne, ne! Mora! Pravilno je i nužno“ – vikalo je u njemu. On oseti da ceo odred gleda u njega i, kao da sluša šta to u njemu govori, podiže glavu, htede da kaže: „Žao mi je druga Gvozdena...“ ali umesto toga poče da obrazlaže pravilnost svoje odluke.¹⁶⁰

Nakon streljanja Gvozdena, Uča ipak ostane na Jastrepcu, a Pavlova četa odlazi dalje:

Uča je izmenio Pavlov plan, odustao od marša na Kopaonik i ostao na Jastrepcu.¹⁶¹

Pavlova četa se u toku noći srećno, bez pucnjave, provukla kroz blokadu marširajući ka Zapadnoj Moravi, sa zadatkom da je iduće noći konspirativno pređe i krene ka Levču i Moravi.¹⁶²

Obje su čete, boreći se protiv Bugara, četnika i Nijemaca, doživjele i poraze i pobjede, ali Učina je četa doživjela daleko veći poraz, izgubivši Uču i reduciravši se na svega šest boraca:

Ostalo nas je šestorica. Sa Prvom četom ko zna šta je bilo¹⁶³.

¹⁶⁰ Ibid, str. 140

¹⁶¹ Ibid, str. 231

¹⁶² Ibid, str. 147

Pavlova četa je, s druge strane, imala skoro dvjesta boraca kad se sastala s Vuksanovom, odnosno Učinom četom, koju je Vuksan preuzeo nakon Učine smrti:

*Posle dva dana marša od Morave, Pavlova četa od blizu dvesta partizana spojila se ispod Jastrepcsa sa Vuksanovom četom petorice.*¹⁶⁴

Učina odluka da ostane na području Jastrepcsa je znak Učine pristranosti seljacima, odnosno znak odupiranja ideologiji, iako se isprva složio s Pavlom. Pavle je, kako je već citirano, Gvozdenu želju da se ne napušta Jastrebac tumačio kao simptom njegovog seljačkog mentaliteta. Porazi Učine čete, gubitak mnogih boraca i najzad Učina smrt prema tome su posljedica odluke donesene u skladu sa seljačkim mentalitetom. Pavlova četa je, naprotiv, porasla u broju i bila u mnogo boljoj formi, a određivanjem njihovih sudbina takvima autor implicitno govori da odluke ideologije vode do uspjeha a odluke donošene mimo nje vode u propast.

Bez obzira na to što su neprijatelji određeni kao neprijatelji, i od strane pripovjedača i od strane likova, uzrok lošijeg funkcioniranja partizanskog odreda je seljački način razmišljanja, seljačka ideologija:

*Bugarski fašisti su pripadali onoj vrsti ubica koji nedostatak hrabrosti nadoknađuju podmuclin zločinstvima prema nenaoružanom narodu. Odlikovali su se sitnim pljačkama: otimali su od seljaka lonce, šerpe, katance, čaše, kašike i druge sitnice. U paljevinama srpskih sela pokazivali su čudnu savesnost: pored ostalog obavezno su spaljivali i nužnike; posuđe koje nisu mogli da odnesu, ili im se nije sviđalo, uporno i savesno su razbijali u paramparčad, lomili ga i krivili o kamene basamke seljačkih kuća, koji su, po svojoj prirodnoj otpornosti, odolevali vatri i ostajali kao mrtav znak spaljenog i satrvenog života. Imali su običaj da zapale i decu u kući.*¹⁶⁵

*Nemci su hladnokrvno propustili patrolu i čelo kolone, sačekali da i začelje uđe u unakrsnu vatru i, po komandi, odjednom, sa svih strana, raspalili ubistvenom paljbom*¹⁶⁶.

*Ko je vama naredio da se povlačite? Jeste li vi partizani ili četnici? Hoćete li da ratujete ili da bežite? Nismo mi banda očajnika! Mi smo komunistička vojska, razumete li?*¹⁶⁷

¹⁶³ Ibid, str. 285

¹⁶⁴ Ibid, str. 334

¹⁶⁵ Ibid, str. 140

¹⁶⁶ Ibid, str. 144

Bugari, Nijemci i četnici su označeni kao hladnokrvni i okrutni kukavice. Kroz cijeli roman su prisutne borbe s njima, a to je, i bez negativnih oznaka, dovoljno da ih se razumije kao neprijatelje. Četnici jesu, kao kod Lalića, u jednom dijelu označeni kao izdajice svog naroda:

*O kakvoj časti govori izdajnik otadžbine i profesionalni ubica?*¹⁶⁸

*A koliko si, poručniče Vasiću, ti zaklao i streljao Srba za svog kralja?*¹⁶⁹

Ipak, četnici nisu, kao u „Svadbi“, označeni kao suradnici s okupatorima, iako su to bili.¹⁷⁰ Oni su izdajice po tome što izdaju partizansku revoluciju time što nisu njeni sudionici. Seljaci nisu neprijatelji u smislu u kojem su to četnici, Nijemci i Bugari; partizani s njima ne ratuju i štite ih, čak i one koji ne simpatiziraju partizane, ali seljački mentalitet, tumačen kao pozicija suprotna ideologiji, jest taj koji je zamalo doprinio uništenju odreda, koji je svakako u njega unio krizu i koji je donio niz poraza jednoj četi jer je ostala pri tom mentalitetu, a drugoj manje poraza jer nije ostala.

S obzirom na to da je Gvozdenu smrt bila prijelomna točka za partizanski odred, likovi su se često sjećali njegove smrti:

*Iako je Pavle o Gvozdenu slučajan hteo da razmišlja uopšteno i programski, on je mnogo mislio i o samom Gvozdenu. Gvozdenu držanje posle presude Pavle je smatrao za hrabrost demoralisanog očajnika.*¹⁷¹

*Uča sedi prislonjen na stenu, zagledan u neprijateljske vatre. Misao ga je stalno vukla na Gvozdena. Nije se kajao što ga je osudio na smrt, ali mu se sada više nego ikada divio; osećao je, iako se buni protiv toga, da mu Gvozdenu primer budi i razgoreva divlju snagu i strast da naleti na pomrčinu i pesnicama gasi neprijateljske vatre.*¹⁷²

Iako je Uči bilo žao Gvozdenu jer su bili srodni po klasnoj osnovi, on se ne kaje što ga je osudio na smrt, zato jer se složio s Pavlovom odlukom, odnosno, prihvatio je ideologiju kao veći

¹⁶⁷ Ibid, str. 146

¹⁶⁸ Ibid, str. 312

¹⁶⁹ Ibid, str. 312

¹⁷⁰ Dr Milivoje Perović: *JUŽNA SRBIJA (SRBIJA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI)*, Nolit - Prosveta, Beograd 1961., str. 270

¹⁷¹ Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*. Otokar Krešovani, Rijeka, 1982., str. 167

¹⁷² Ibid, str. 241

autoritet od svog znanja i ovlasti kao komandanta. Prihvatio je ideologiju kao autoritet u tom trenutku kao i ostali i prihvaća je kasnije, kad se sjeća trenutka streljanja Gvozdena.

Na kraju romana nagovješteno je da će Pavle odgovarati za Gvozdenovu smrt:

*Pred zoru, Vuk, novi komandant odreda, naredi pokret. Idu na Jastrebac da održe odredski sastanak na kome će se raspravljati o slučaju Gvozdena.*¹⁷³

Ovo je potaknulo pismo Brke, sekretara Okružnog komiteta Partije. On je odluku da se Gvozden strelja osudio s političkog, a ne moralnog aspekta:

*Streljanje Gvozdena mi osuđujemo i ocenjujemo kao vašu paniku i nesigurnost da u teškoj situaciji razumno postupite. To je najteža politička greška koja je učinjena od osnivanja odreda. Gvozden je imao velike zasluge za Partiju i odred, on je bio najpopularniji čovjek u kraju, imao je veliki utjecaj na seljačke mase koje su u njemu gledale svog čoveka.*¹⁷⁴

Kao uzroke Gvozdenove krize Brka u ime partije navodi:

*Dužnost Partije je bila, u prvom redu druga Pavla, da takvog čoveka čuva, da učini sve da ga spase ako se koleba. Mi smo ubeđeni da je to bila jedna kratkotrajna kriza koja je u prirodi seljačke psihologije.*¹⁷⁵

Ideološki autoritet je Gvozdenovu smrt označio kao ideološku, a ne kao moralnu pogrešku. Na Gvozdena se gleda kao na vojnu funkciju u službi partije; o njegovoj se smrti govori kao o političkoj, a ne moralnoj grešci.

Ovim se pismom i nagovještajem da će Pavle biti kažnjen dovodi u pitanje nepogrešivost rukovodilaca. Iako je Pavlova četa na kraju romana imala više boraca od Učine, a to je zato što je donosila odluke temeljene na ideologiji, Pavle je što se tiče Gvozdena pogriješio. Ali, to da vladajuća struktura, u ovom slučaju Komunistička partija, smatrala napredovanje odreda po ideološkoj liniji jedinim mogućim napredovanjem, potvrđuje i Brka u razgovoru s Pavlom:

¹⁷³ Ibid, str. 334

¹⁷⁴ Ibid, str. 256

¹⁷⁵ Ibid, str. 257

*U redu, shvatam. Radilo se o dvema taktikama – prekide ga Brka. – Tvoje shvatanje je ispravno; to je linija Partije. A zar ti nisi mogao da ubediš takve komuniste i rukovodioce kao što su bili Uča i gvozden u partijsku liniju? – Brka je govorio tiho.*¹⁷⁶

*... to je streljanje vere u idejnu snagu Partije. To sredstvo Partija upotrebljava u svojim redovima samo protiv izdajnika.*¹⁷⁷

Uspjeh Pavlovljeve čete značio je trijumf ideologije nad moralom, jer je želja za odlaskom s Jastrebovca bila motivirana ideologijom, a ne moralnim šokom nad stradanjima ljudi kojeg je Gvozden iskusio. Jedinstvo operative razbilo se na dva dijela – na seljačku ideologiju povezanu s osjećajem za ljudskost i od nje otuđena partijska „avangardistička“ ideologija, koja se pozicionira kao superiorna nad seljačkom ideologijom. Unatoč tome što je Pavlovljeva četa, za razliku od Učine, bila uspješnija u borbama i na kraju brojila više boraca, kraj romana ne označava vojnu pobjedu partizana nad okupatorima, kao što to nije slučaj ni sa *Svadbom*. Ideološka poruka podudara se sa historiografijom – partizanska vojska služila se ideologijom kao opravdanjem za svoje političke ciljeve. Drugim riječima, ideologija je često imala otvoren put ka uspjehu nauštrb morala. Ne uključivanjem partizanske vojne pobjede usprkos postojanja većeg vojnog uspjeha Pavlovljeve čete u usporedbi s Učinom naglašava se tragičnost ideološke pobjede nad moralnom.

c) Branko Ćopić – *Prolom*

Prolom se fabulacijski može podijeliti na dva dijela – predustanički i ustanički. U prvom se dijelu tematizira odnos NDH –a u Bosni prema srpskim stanovnicima i pripremanje ustanka, a u drugom je dijelu riječ o ustanku i njegovoj pobjedi.

Na jednoj su strani oni koji pokreću ustanak, koji su označeni kao komunisti, komunci, skojevci, ustanici i kasnije kao partizani, a neprijatelji su im najprije ustaše, četnici ili komite i Talijani. Partizani označavaju Nijemce kao neprijatelje ali oni se ne pojavljuju kao likovi u romanu.

¹⁷⁶ Ibid, str. 320

¹⁷⁷ Ibid, str. 320

U prvom je dijelu romana, u kojem se govori o ustaškom zatvaranju Srba, premlaćivanju, ubijanju i slanju na kuluk, jasan aspekt koji se ne pojavljuje ni u jednom od pet romana kojima se bavim – nacionalna mržnja kao korijen opresije. Likovi ustaša, među kojima su glavni logornik Škuro, fratar Božo, natporučnik Kapetanović, zapovjednik Toroman, njegov pomoćnik Harabaš i vlasnik željezare Jozo Orešković, vrlo su eksplicitni u svojoj mržnji prema Srbima, koje ponekad zovu i Vlasima:

Srpsku li ti majku, zar se tako ide?

U suru, seljačino vlaška¹⁷⁸!

Postojali su plakati na kojima je pisalo *Srbe na vrbe, Bježite, psine, preko Drine!*¹⁷⁹, koje nisu podržavali samo ustaše, nego i neki Srbi i Muslimani koji su se preobratali. Tako se govori o vlasniku birtije Krsti koji je *prešao na katoličku vjeru*¹⁸⁰ i o muslimanskoj braći Šarčević koji su se, gledajući te plakate i povorku Srba koju je kroz varoš vodio ustaški zapovjednik, *zadovoljno gledali gladeći brade.*¹⁸¹

Likovi ustaša i ustanika prikazani su više manje crno bijelo. Da bi ustaše negativno prikazao, pripovjedač ih vrijeđa i ponižava. On neke prikazuje kao neosjetljive na tuđu bol, kao što su Jozo Orešković i fra Božo, a druge nipodaštava tako da ih fizički demaskulinizira i razotkriva kao osobe s velikim ambicijama i kompleksom manje vrijednosti, kao u slučaju logornika Škure:

*Nezapažan od djevojaka, slabo hranjen i još gore obučen, kuštravi i bubuljičavi učiteljac...*¹⁸²

*... uobražavajući da liči na Gebelsa...*¹⁸³

*...mali advokat, nakon što je porastao bar u očima svoje žene...*¹⁸⁴

*Garavi ustašica Harabaš...*¹⁸⁵

¹⁷⁸ Branko Ćopić, *Prolom*. Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 18

¹⁷⁹ Ibid, str. 30

¹⁸⁰ Ibid, str. 29

¹⁸¹ Ibid, str. 30

¹⁸² Ibid, str. 62

¹⁸³ Ibid, str. 65

¹⁸⁴ Ibid, str. 66

¹⁸⁵ Ibid, str. 15

Zapovjednik koji je na početku vodio Srbe na kuluk također je fizički demaskuliniziran, jer je opisan kao žgoljav. Opisujući ustaše kao fizički slabe, ružne i iskompleksirane, pripovjedač time pokazuje svoj negativni stav prema njima. On to radi i tako što ih naziva „Srbožderima“, „mračnim Srbožderima“, „malim advokatima“, „učiteljcima“, „ustašicama“, itd. i čime svoje neprijateljstvo njima izražava cinizmom.

Ponekad nisu samo neosjetljivi nego su i vrlo agresivni i krvoločni, što je vidljivo iz riječi natporučnika Kapetanovića:

*Dok se god srpske krvi ne napije i ne obliže krvavi nož, nema od njega pravog ustaše, to da znaš.*¹⁸⁶

Ustaše su, s jedne strane, ismijavani, a s druge su ozbiljno označeni kao opasni pojedinci.

Ustaničari, s druge strane, nemaju takvih mana. Dane su poduže biografije za one likove koji će biti ključni za pokretanje i vođenje ustanka, ali opisuju se i sporedni likovi ustanika. Glavni su Todor Bokan, s kojim roman počinje i završava, a Gojko Ćupurdija, Miloš Radekić i Uroš Pavlović su među onim likovima koji su ustanak organizirali.

Todor je opisan kao nepovjerljiv i mračan, ali objašnjenje za te karakteristike ne leži u postojanju nekih njegovih mana, nego u činjenici da je od školskih dana shvatio da je svijet okrutan. Većina je i drugih likova imala teške živote, što ih je nagnalo da organiziraju ili se pridruže ustanku, i sve njihove mane proizlaze iz nepravdi koje su trpili, a ne jer su sami po sebi loši, kao ustaše. Radekić je oficir koji je u vojsci bio sasvim sam i koji je toplinu i poštovanje dobivao jedino od vojnika koji su bili činom ispod njega. I ustaše su imali teške trenutke (slab odgoj, slaba uhranjenost, nepopularnost kod žena), ali ustanike se zbog njihovih teških trenutaka ne ironizira kao što se ironiziraju ustaše. Ustaničari su žrtve koji trpe nepravdu zbog nacionalne mržnje, a ustaše su krvnici koji ih muče, kažnjavaju, zatvaraju i ubijaju.

Od svih glavnih i sporednih likova ustanika, Uroš Pavlović je lik koji je označen kao „pravi“ komunista. Naime, ono što je svima zajedničko je nacionalna netrpeljivost prema Muslimanima i povjerenje u državu, u čemu se Uroš dosljedno razlikuje. Čak ni koji su od početka do kraja ostali na ustaničkoj odnosno partizanskoj strani i nisu prešli na četničku stranu, barem su jednom

¹⁸⁶ Ibid, str. 101

verbalizirali netrpeljivost prema Muslimanima i povjerenje u državu. Primjer za to su Nikoletina Barać, Miloš Radekić i Bojan Ljusina:

Junaci moji, hoće li doći Nijemac ili Talijan, pa da ovo umiri i postavi red. E,e, ili makar državna vojska, pa da mi lijepo kažemo, da mi, brate, nijesmo protiv države, nego protiv ovoga...ovih ustaša što prave bezakonje.¹⁸⁷

Hm, a i ovi tvoji Muslimani...nekako mi ne staju pod kapu, pa bog – iskreno priznade Radekić obzirući se da li ga ne čuju pratioci.¹⁸⁸

Pazi samo kako ovi turski momčuljci zijaju u Pavlovića ko u boga – s nelagodnom zavišću pomisli poručnik. – hm, čim ga ugledaše, mene više kao da i nema. Znaju da je upola Hrvat, pa da.¹⁸⁹

...neka se još neko iz čete usudi da našu braću Muslimane nazove Turcima, pa ću se s njim starati. Ali nakon što je blizu njega eksplodirala granata, Nikoletina Barać je rekao – Pazi Turaka!¹⁹⁰

E Turčin Turčin, mljeo je u jednoj odvojenoj grupi tamni izbolovani Miloš Klikavac iz Jaruga – on ti je, brate, ko vjetar. Čim se pokaže neko jači, odmah priloži uza nj.¹⁹¹

Ovi citati, s jedne strane, pokazuju da je nacionalna komponenta u srži neprijateljstva ili prijateljstva prema drugom. Bojan Ljusina misli da su „Turci“ privrženi Urošu Pavloviću jer je on napola Hrvat, a tako misli jer muslimana u romanu ima i među ustašama a ne samo među ustanicima. Negativnog se stava prema muslimanima rijetko tko od ustanika i seljaka koji ne učestvuju aktivno u ustanku može osloboditi, jer ih još uvijek vide kao Turke s kojima su se na području Bosne i Srbije vodili ratovi. Ako ga se ne može osloboditi ni ustanik kao što je Nikoletina Barać koji je osvijestio tu predrasudu, što pokazuje njegova naredba da se muslimane ne izjednačava s Turcima, jasno je da će se manje osviješteni pojedinci tog negativnog stava još teže osloboditi i samo nastavljati tradiciju neprijateljstva s muslimanima koje vide kao okupatore iz prošlih vremena.

¹⁸⁷ Ibid, str. 304

¹⁸⁸ Ibid, str. 334

¹⁸⁹ Ibid, str. 290

¹⁹⁰ Ibid, str. 474

¹⁹¹ Ibid, str. 267

Uroš Pavlović je jedini kojem to dosljedno uspijeva. Uspijevaju i ostali likovi, ali Uroš je jedini u tome dosljedan. S obzirom na to da su gotovo svi likovi partizana iz seljačkih porodica, Uroš se razlikuje i po tome što je sin učitelja. On je jedini lik kojeg je Komunistička partija poslala u Bosnu da tamo podigne ustanak. Taj intelektualac, beogradski student agronomije i profesionalni revolucionar suočava se s averzijom koju su prema njemu ispoljili seljaci zbog njegovog neseljačkog porijekla, ali nakon što su od njega saznali o njegovim iskustvima na selu iz djetinjstva, osjetili su mu se bliži više zbog toga nego zbog njegove ideološke pozicioniranosti. Jedan od glavnih elemenata Uroševe ideologije je antifašistički – on pokušava seljacima uliti svijest o zajedničkom fašističkom karakteru ustaša i Talijana, u koje su se seljaci počeli pouzdati nakon što su vidjeli da pod ustaškom vlašću neće dobro živjeti. Mnogi to zbog naučenog povjerenja u državu ne vide i inzistiraju na tome da nisu protiv države, nego ustaša. Nekim je likovima, kao npr. Gojkovom stricu i Todorovom ocu Obradu, nepojmljivo da bi država mogla svoj narod, narod koji živi pod njenom vlašću, loše tretirati i zbog toga ne mogu razumjeti nepoštovanje pojedinaca prema državi, a neki su i protiv samog ustanka:

*...moj brate, ne sijeku nama glavu ustaše, nego ovi naši, ovi što ne sjede s mirom, nego buškaraju i bune protiv države.*¹⁹²

*Vlast i država moraju se priznavati, pa kakvi bili da bili. Zar protiv države i njezine naredbe ustajati, jadna nam naša majka!*¹⁹³

O prirodi države seljacima tumači lik Lazija Mazija, koji je to naučio od Uroša:

*Bome, tako ti je. I Talijani su ustaše kao i ovi, samo to oni zovu fašisti. Nema ti tu, sad su i oni protiv nas. Ehe, sve je to meni protumačio onaj Uroš.*¹⁹⁴

Na početku ustanka, oni Srbi koji su htjeli dokinuti ustašku represiju bili su više manje ujedinjeni s ustanicima odnosno partizanima. Kad je ustanak poodmakao, neki su Srbi prešli na četničku stranu, kao što su Nikola Mačak i Mile Čugalj. Trivun Drakulić, koji je bio glavni četnik i kome su se ova dvojica kasnije pridružila, od početka do kraja ustanka nije bio na strani partizana. Dok ustanak u romanu još nije bio izbio, bilo je govora o četnicima ili komitama, ali oni nisu bili

¹⁹² Ibid, str. 226

¹⁹³ Ibid, str. 114

¹⁹⁴ Ibid, str. 307

utjelovljeni u likove. Prije nego što je postao četnik, Trivun je bio zainteresiran za suradnju s ustašama. Nakon što su mu ustaše ubili oca, on je postao četnik. S obzirom na to da je Trivun zbog želje za kooperacijom s ustašama označen kao izdajnik i što je baš on postao glavni četnik, može se zaključiti da je namjera pripovjedača da četnike prikaže kao izdajnike ustanka. Ostali likovi, kao što je Lazija Mazija, koji su neko vrijeme pokušavali Trivuna privući na stranu partizana, tu su izdaju shvatili ne samo kao izdaju borbe protiv nepravde nego i izdaju srpstva:

*Hvala Bogu, u Srbina se uvijek nađe pokoji Branković.*¹⁹⁵

Ime Vuka Brankovića, koji je, prema legendi, izdao Srbe u Kosovskoj bici, partizani koriste da bi označili četnike i njihovu suradnju s ustašama i Talijanima. S druge strane, seljaci koriste ime Miloša Obilića, koji je po legendi ubio turskog cara Murata u Kosovskoj bici, kao oznaku za vlastito ideološko pozicioniranje ili za bilo koje političko razmišljanje koje određeni seljak smatra ispravnim. Tako partizanska borba ne postaje samo borba protiv nepravde, kao što je naznačeno u tekstu, nego i borba za srpstvo, borba „pravih“ Srba za pravedno društvo. Pristajanje uz ustanak predstavlja vraćanje represijom oduzetog nacionalnog ponosa. Osjećaj za pravdu izjednačava se s osjećajem nacionalne pripadnosti. Saznavši o ratu između sovjetske Rusije i nacističke Njemačke, partizani su i svoju pristranost Rusima objašnjavali nacionalnim razlozima a ne ideološkim, komunističkim ili klasnim:

*Dragi moj, Rusi su Srbi kao i mi, neće oni nas tako lako ostaviti.*¹⁹⁶

U znaku Kosovske bitke je i preokupacija četnika ubijanjem „Turaka“, što je najvidljivije u ratovanju Trivunića s Đulagom, vojnim vođom sela Demirovo, koje je nekad davno bilo poznato kao tursko selo snošljivo prema srpskim, a sad se u selu osnivaju ustaški štabovi i ratuje se protiv Srba. Zazivanje znakova iz historije vezanih za borbu Srba protiv „Turaka“ nije samo karakteristika četnika. Ono u čemu se oni razlikuju od partizana je njihova suradnja s ustašama i Talijanima protiv komunista i mržnja prema svim muslimanima, ali partizani su također, bez obzira na to što su dijelili muslimane na ideološki dobre i loše, prizivali one znakove iz historije koji su označavali političko djelovanje bliže četničkom. Pritom su uključeni i drugi znakovi koji

¹⁹⁵ Ibid, str. 305

¹⁹⁶ Ibid, str. 46

označavaju borbu Srba protiv Turaka koji nisu povezani s Kosovskom bitkom, kao što su Kraljević Marko, Karađorđe i hajduci:

*Pojašiću ono kobiletine, pa ko Kraljević Marko!*¹⁹⁷

*Naprijed, srbadijo! Živio crni Đorđe!*¹⁹⁸

*U ajduke, šta li? – dragi otac, danas druge nema – baš u ajduke. Ili to ili pod ustašku sikiru.*¹⁹⁹

Iako je iz teksta jasno da među ustašama nisu samo muslimani nego i Hrvati, ustanici su zbog činjenice da su hrvatski ustaše voljni regrutirati i muslimane u svoje redove i zbog toga što je pripovjedač naznačio da je većina muslimana bila uz ustaše nego uz partizane, više koncentrirani na osvetu usmjerenu prema muslimanima nego prema Hrvatima. U počecima ustanka, srpski su partizani više zainteresirani za ubijanje muslimanskih nego hrvatskih ustaša nakon što su provalili u ustaški štab.

Glavni protivnici ustanka koji se nisu svrstali ni među četnike ni ustaše su Bikan i Savo Ljusina. I oni su kao razloge ustanka navodili nacionalne, a ne ideološke razloge:

*Sve su ovo zamutili stranci.*²⁰⁰

Ideološki su se razlike tumačile kao pripadnost drugoj nacionalnosti. Primjer za to je Trivunov komentar na partizana druga Milana:

*Bio bi dobar drug milan da nije Miralem.*²⁰¹

Partizani su se tek poslije počeli tako nazivati, a neki su se i čudili tom nazivu, uspoređujući ga s rječju patlidžan. To je, uz neobrazovanost seljaka i oslanjanje na narodne historijske mitove, još jedna seljačka karakteristika:

Trebalo je vremena dok se u četama, a naročito u pozadini, među narodom, odomaćilo novo i neobično ime partizani. Pobunjeni seljaci među sobom su se u početku nazivali komitama i četnicima (ovo posljednje ime pred ustanak su sve češće slušali od samih ustaša), poslije se

¹⁹⁷ Ibid, str. 269

¹⁹⁸ Ibid, str. 272

¹⁹⁹ Ibid, str. 179

²⁰⁰ Ibid, str. 305

²⁰¹ Ibid, str. 449

*počeše zvati gerilcima ili prosto komuncima, a na koncu, pod uticajem Drvara i samog štaba, sve više stade da preovlađuje naziv partizani*²⁰².

Iako se tu i tamo u romanu spominje pojam revolucije ili svjetske revolucije, partizansku ili komunističku inicijativu pripovjedač i likovi uglavnom nazivaju ustankom. Ta je riječ povezana s brojnim referencama na znakove za borbu protiv Turaka, kao što su hajduci koji su bili predvodnici mnogih ustanaka protiv Turaka. On se također može odnositi i na bosanskohercegovački ustanak iz 1875. godine, s kojim roman ima sličnosti – sličan prostor, inicijativa Srba, dolazak Hrvata u Bosnu (Uroš Pavlović, označen kao napola Hrvat), dolazak Talijana i borba protiv turske vlasti.

Označavanje pobjede i priređivanje slavlja također je nešto što nije prisutno u ostalim romanima. To je pobjeda antifašističke ideologije koju je Uroš donio u Bosnu nad narodskim predrasudama i mitovima, kao i pobjeda nad okupatorom. Iako ona nije kod svih pojedinaca bila do kraja shvatljiva, inzistiranje na antifašizmu kroz razgovor sa seljacima i ideološko instruiranje na organiziranim predavanjima donijelo je pobjedu. Ova pobjeda, s obzirom na sličnost borbe u ovom romanu s ostalim bitkama na koje postoje reference, označava i svojevrsno ispravljanje historije, a sredstvo ispravljanja je antifašistička borba. Razgraničenje ideologije od nacionalne pripadnosti i ne odstupanje od takvih ideoloških nazora lijev su protiv državne represije. Paradoksalno, nastojanje da se ne gleda na nacionalnu pripadnost nego na ideološki i moralno ispravan svjetonazor seljaci su shvatili kao ispravno nacionalno osjećanje. Iako ovaj roman ne portretira likove crno bijelo, dopuštajući im zablude, greške i praznovjerja, jasno je da je antifašistička ideologija put do vojne pobjede, a tom je ideološkom pozicijom išao na ruku ideologiji vlasti pod kojom je napisan.

Roman fabulacijski obuhvaća 1941. godinu, nedugo nakon proglašenja NDH. Oni muslimani u Bosni koji su se osjećali Hrvatima s islamskom vjeroispovijesti pristupali su ustaškim redovima i srpski su stanovnici i hrvatski komunisti bili zatvarani, mučeni i ubijani, a isto se događalo i pripadnicima ostalih nacionalnih i etničkih manjina, o kojima u romanu nije riječ. KPJ je polovicom 1941. godine organizirala pripreme za ustanak i imala je velik broj ljudi u Drvaru, gradu koji se u romanu spominje kao prvi oslobođeni grad u Bosni, što odgovara historiografiji.

²⁰² Ibid, str. 352

Ono o čemu se o romanu ne govori je nastavak ustanka. Iako godine izostaju, s obzirom na krupne pobjede koje su partizani doživjeli 1942. godine moguće je da kraj romana obilježava pobjede iz te godine, ali iz tog prekida pričanja o ustanku stiže se dojam da je on te godine završio, a on je trajao do 1945. godine. Nijemci se uopće ne spominju kao okupatori, koji su okupirali dijelove Bosne 1943. godine. Kraj borbe i pobjeda ne čini se kao trenutna pobjeda, nego kao konačna pobjeda i početak narodne vlasti, a likovima je bilo jasno da rat u svijetu 1942. godine još nije gotov. Zaokruženost priče o ustanku naglašena je povezivanjem početka priče u kojem je riječ o Todorovom razočaranju u društvenopolitički poredak s krajem u kojem Todor gleda optimističnije na društvo zbog ostvarenja partizanske pobjede. Na taj je način ta jedna pobjeda postala i konačna pobjeda partizanskog ustanka.

d) Oskar Davičo – *Pesma*

Roman „*Pesma*“ tematizira ilegalne aktivnosti partijskih boraca u okupiranom Beogradu 1942. godine, usmjerene na izvođenje poznatog pjesnika Andrije Vekovića na slobodnu teritoriju. Za razliku od prošlih romana, ovaj je eksperimentalniji; česte analepse, pripovjedačevo pričanje u više lica, nepoštivanje kronologije fabule, velika prisutnost esejizma i tako dalje. Pripovjedačeve su tehnike raznovrsne; on se služi tradicionalnim realističkim opisivanjem u trećem licu, introspekcijom direktnim monologom u prvom i indirektnim monologom u trećem licu. Uz to, ovaj bi roman više nego ijedan drugi kojim se bavim u ovom radu zaslužio žanr psihološki roman. Ostale romane kojima se u ovom radu bavim odlikuje sivo portretiranje likova umjesto crno bijelo, ali u „*Pesmi*“ je to izraženije, češće, dublje i prisutnije na više razina.

Ilegalnih se partijskih boraca u romanu pojavljuje desetak. Samo trojici upoznajemo karakter, u većoj ili manjoj mjeri. To je u prvom redu Mića, jer se s njim najviše upoznajemo, a zatim Đorđe i Petar. Mića se od njih dvojice izdvaja po svom shvaćanju partijske, komunističke ideologije. Za razliku od Petra i Đorđa, ideologija je sav njegov život:

*Borba je bila njegov koordinatni sistem dobra i zla.*²⁰³

²⁰³ Oskar Davičo – *Pesma*. Školska knjiga, Zagreb, 1980., str. 28

Borba i interesi borbe za Miću su bili i više od toga. Otkad je bio mali, on je sebe trenirao za revolucionara. Potreba za hranom, pićem, spavanjem i seksom za Miću nisu bile osnovne biološke potrebe, nego znaci malograđanske tendencije za uživanjem, odnosno za reakcionarnošću, od kojih je neke morao zadovoljavati minimalno, a druge je nastojao ušutkati. Na partijskim sastancima s drugovima nije se čak ni skidao kad mu je bilo vruće, jer *komunist mora da idrži i toplotu kad će morati jednom i batine*.²⁰⁴ Čitao je komunističku literaturu; Marxa, Engelsa i Lenjina i u njihovim tekstovima nalazio razloge za beskrupulozni revolucionarni autotrening koji je shvaćao kao cilj svog postojanja. Vršćeći na sebi autodisciplinu, radio je odmalena do svoje 21. godine u kojoj ga u romanu zatičemo na tome da prije vremena komunizma postane takozvani „novi čovjek“ koji će donijeti slobodu za cijelo čovječanstvo u obliku socijalističke revolucije. U ovom se kontekstu može razumjeti i značenje njegovog imena; Mića je ime odmila, što sugerira svojstvo dječaka, a prezime Ranović, izvedeno od pridjeva „rani“, sugerira da se javio rano, nedavno, odnosno novog čovjeka.

Potpuno je suprotno značenje imena Andrija Veković – Andrija je izvedenica iz grčkog koja znači muškarac, a Veković je izvedeno iz imenice vek, pa tako to prezime znači muškarac koji postoji već stoljećima. To je muškarac koji se, Mićinim riječima, odaje razvratu:

*Volim žene, halapljivo volim lepotu. Ne biram. Je li to zlo? Ja obožavam sve žene odreda, kakve su da su, ružne i lepe, ćurkaste i mudrice. Čak i pametne i najpametnije samo su deo mašine za plodjenje čiji sam i ja sastavni deo. Plodim ih nezasito. Mučim ih i muče me. Ali ne mogu drugačije. Mame me, mame me i kad su sterilne i hladne, i kad su uspaljene i ponosne, kad su bez dostojanstva i šašave, i ja ih obaram na leđa sve odreda, od 16 do 60.*²⁰⁵

Stariji od Miće više od trideset godina, on je poznati pjesnik i intelektualac, koji je u mladosti razvio antipatiju prema onima na vlasti kao i onima koji se za nju bore. Taj izgrađeni svjetonazor poljuljali su mu doticali s izbjeglicama, radijskim spikerima Stanice Slobode i Mićinim komunistima koje je na Mićinu molbu skrivao kod sebe u stanu. Suočivši se sa životom drukčijim od života njegove mladosti, svoju iznenadnu neproduktivnost tumačio je kao pjesničku nemoć pred novim vremenom. Sanjao je o velikoj pjesmi, a koju jedino može napisati na

²⁰⁴ Ibid, str. 291

²⁰⁵ Ibid, str. 44

slobodnoj teritoriji, a komuniste je vidio kao jedine koji bi mu to svojom borbom protiv okupacije mogli omogućiti.

Ali Mića je bio orijentiran više na ono što je percipirao kao Vekovićevu reakcionarnost, njegovu sklonost prema ženama, nego na rušenje okupacije. Njegovi drugovi, Đorđe i Petar, nisu dijelili njegovo mišljenje:

*Pa i Lenjin je imao ženu! – reče Petar usiljeno - i nasamo s njom nije samo brojao zvezde.*²⁰⁶

Za Miću su njegovi drugovi bili samo partijski izvršioc i koji ne razmišljaju, za koje je samo, kako Đorđe kaže, najvažniji „befel“, a za drugove je Mića bio fanatik koji kompleksan život mjeri mnogo jednostavnijom ideologijom i ponaša se kao da je neprijatelj Veković a ne okupator. Jasno je da se radi o podjeli na više vrsta komunista. Prema Đorđevim riječima naslućuje se podjela slična onoj u romanu „Daleko je sunce“:

*Usijanih vahabitskih glava bilo je dosta. Uglavnom studenti. Njima nije dosta da sruše buržoaziju, oni bi da sve promene, sve iz korena, život čoveka do u koren i potrebe.*²⁰⁷

Đorđe je svjestan da su studenti, jer se bave intelektualnim radom više nego radnici i seljaci, skloniji tome da život promatraju samo kroz okno ideologije.

Veković je imao izvjesno poštovanje prema Mići zbog njegove ustrajnosti, ali bio je ljubomoran na njegovu mladost i Aninu naklonost, jedinu ženu koja se iz mora osvojenih žena izdvojila jer ju je zavolio. Zbog toga što se Ana za Miću zainteresirala samo na osnovu Vekovićevih priča i zbog toga što je znao da joj Mića ne bi uzvratio osjećaje jer ljubav i seks za njega nisu kompatibilni s njegovim identitetom revolucionara, Veković je osjećao ljubomoru, žaljenje i bijes. Što se ideologije tiče, Veković je prema Mićinoj ideologiji imao onaj odnos do kojeg će Mića doći tek kasnije:

*Ostajem na raspoloženju borbi svog naroda, ali ne mićinom, ludilu, shemama, moralu.*²⁰⁸

Pripovjedačev opis Mićinog odrastanja služi pružanju dobrog psihološkog uvida u razloge njegovog postajanja fanatikom. Njegov otac, Žika Ranović, odgajao ga je sam, jer je Mićina

²⁰⁶ Ibid, str. 43

²⁰⁷ Ibid, str. 37

²⁰⁸ Ibid, str. 79

majka umrla. Poput tradicionalne žene u crnini nakon muževe smrti, Žika je ostajao vjeran svojoj mrtvoj ženi Desi, preuzimajući svojom brigom i potpunom koncentracijom na sina ulogu i oca i majke. Dijelio je Vekovićevo mišljenje i mišljenje Mićinih drugova o Mići, smatrajući sina robom ideologije koji je uspio u tome da se treningom liši svakog doticaja sa svojim i tuđim ljudstvom:

*Je li komunizam čovekoljubiv? Je li? Je li čovekoljubiv? A ti? Ti si bez srca! Bez srca. I nisi komunist. Ti nikog ne voliš. Ni oca. Čoveka ne voliš. Nisi komunista. Idi!*²⁰⁹

Kao što se iz ovoga može naslutiti, Žika nije bio protiv ideologije, nego protiv Mićine ideologije. U svom je životu vidio više nego što je vidio Mića i shvatio kako razni centri moći, koliko god mali, koriste ideologiju za manipulaciju ljudima radi postizanja vlastitih interesa. On je komunizam smatrao društvom slobode i zato mu se nije protivio, ali nije htio gledati kako mu sin postaje lutka u rukama istih mehanizama manipulacije koji se kroz historiju pojavljuju bez obzira na to koju ideologiju usvajaju:

*„Ko može ne hteti slobodu?“, to su očeve reči, rečene istina još davno pre rata. „ali zašto baš ti, Mićo? Zašto baš ti da se istrčavaš?“*²¹⁰

Unatoč tome što je Žika krivio sina za njegov izbor da bude fanatik, krivio je i sebe. Žika se plašio da je poslužio sinu kao loš primjer jer se *prerano razoružao 1918. godine*²¹¹. Uz to, zbog toga što je Žikinu majku Desu *Veković jednom dok je prostirala veš*²¹², on je, zbog sumnje da bi Mića mogao biti Vekovićev, uvjeravao i sebe i svog prijatelja Daču da to nije istina. Zbog toga što ga je Dača provocirao da bi Veković mogao biti Mićin otac, on s njim nije progovorio ni riječ više od 15 godina. Osim što je svoj život vidio kao seriju neuspjeha, mučilo ga je to je da Mića mogao kao dječak čuti razgovor između njega i Dače o Vekoviću i da je zbog sumnje u Žikino očinstvo postao fanatik podložan manipulaciji partijskih članova. On je sina beskrajno volio, odričući se sebe kao čovjeka i kao seksualnog bića i investirajući sebe samo u ulogu roditelja. Istovremeno ga je i mrzio onoliko koliko je mrzio sebe, jer je u nastojanju da pobjegne od svojih neuspjeha kao čovjeka bio suočen sa tim da ni kao roditelj nije bio uspješan.

²⁰⁹ Ibid, str. 134

²¹⁰ Ibid, str. 132

²¹¹ Ibid, str. 133

²¹² Ibid, str. 136

Mića ipak nije svojoj fanatičnosti uvijek ostao dosljedan, pogotovo ne kada je riječ o seksualnosti. Kad je bio tinejdžer, pokleknuo je pred upornim zavođenjem jedne žene, koja se sa svojim mužem kapetanom uselila u stan blizu Mićine kuće. Tada je bio u procesu treniranja sebe da postane novim čovjekom pa se zbog prepuštanja malograđanskim užicima kaznio s 4 dana nespavanja. Nakon što je vidio prizor seksa između Vekovića i pralje na tavanu i osjetio prema prizoru mješavinu seksualnog uzbuđenja i krivice, on je protiv partijske direktive i mišljenja drugova odlučio da Veković neće izaći na slobodnu teritoriju. Iako je i prije toga, zbog znanja o Vekovićevom „razvratnom“ ponašanju, bio mišljenja da Veković ne smije izaći, saznanje da je unutar sebe opet pokleknuo izazvan prizorom seksa između Vekovića i pralje vjerovatno ga je učvrstilo u njegovoj odluci.

To učvršćivanje i akcije koje su iz njega proizašle ključni su za daljnji tok romana. On je lagao Vekovića da je Partija donijela odluku o njegovom neizlasku na slobodnu teritoriju, a drugove je lagao da je je to Vekoviću rekao. Tu se Mića po prvi puta suočava s nemogućnošću da ideologiju primjenjuje na život bez pravljenja kompromisa. Suočen s onim što je vidio kao okolnosti suprotne njegovom ideološkom svjenonazoru, odnosno odluku Partije da se Vekovića izvede i slaganje njegovih drugova s partijskom direktivom, on se odlučuje za laganje da bi ispoštovao svoj ideološki svjetonazor. S obzirom na to da je i istinu smatrao ideološkim principom, on laganjem izdaje jedan princip svoje ideologije nauštrb drugog. Isprva je priznao da je pogriješio samo što se laganja tiče, a kasnije je, u razgovoru s drugovima, nakon što je saznao za Vekovićevo uhapšenje, priznao i da je preuveličavao reakcionarnost Vekovićevog „razvrata“.

U trenutku Vekovićevog hapšenja, Mića još uvijek ne zna da je uhapšen. Razlog hapšenja je bio taj što je Veković je na sahrani srpskog generala Uroševića održao govor kojim je pozivao na ustanak protiv okupatora. Osim primjene fizičke sile i pokazivanja slika obezglavljenih ljudi, još jedna od metoda pasiviziranja ljudi koju je koristio okupator je upotreba političkog monologa kojeg izgovara *baršunastim glasom*²¹³ i naoko pristojno i uvidavno da bi ih uvjerio u svoju ideološku i političku premoć. Ovu metodu upotrebljava gestapovski kapetan Klaus s uhapšenim Vekovićem. S likovima Klause i njegovog pomoćnika Gintera vidimo sličnu podjelu koja je izvršena i na planu komunističkih ilegalaca – Klaus je intelektualac koji se prvenstveno služi ideologijom radi potčinjavanja okupiranih, a Ginter je izvršioc direktive koji se prvenstveno služi

²¹³ Ibid, str. 236

fizičkom silom. Klausov monolog upućen Vekoviću počeo je s propagandom njemačke predanosti i discipliniranosti koja je rezultirala vrhunskom tehnologijom, znanosti i političkoj moći, i kojoj se ne vredi opirati. Ta disciplina svoj uspjeh ne duguje ideološkoj ispravnosti:

Ja vas hapsim, tučem, kinjim, ubijam. Lomim vam telo, kršim dušu. Zašto to činim? Jesu li moji ideali ravni vašima? Nose li lepotu i pravdu? U ime čega arogiram sebi pravo da satirem čoveka i kinjim njegov ponos? U ime nemačke pravde? Kvač! Pa zašto onda to radim? Jesam li đavo? Sadist? Kvač! Pa zašto ne sedim kod kuće? Tamo je lepše nego tu? Tamo su mi deca, žena, grobovi mojih. Tamo mi je sve i ja nisam tamo, pa bio gde bio. A zašto ipak nisam tamo i zašto uvek radim to što radim? To zlo. Zašto? Nemojte misliti da mi je lako. Nije. Stid me je. Ne verujem, u dušu, ali voleo bih ponekad da je ima, da bih bio proklet.²¹⁴

Odgovor na ta pitanja ujedinio je citiranjem Hegela:

Sloboda je spoznaja nužnosti. Hegel. Uprkos bolu i uvredi koje su mu kasnije marksisti naneli, mogao se tešiti: da nisam sagnuo šiju i poljubio ruku koju bih najradije odgrizao, moje bi knjige bile spaljene, moja bi misao ostala da čami bez iskre u kamenoj ćutnji i ja ne bih, ponosan, dočeka da me sinovi moga uma tako blate i tako prljaju.²¹⁵

Iako ovo govori Vekoviću, ono što prezentira kao svoju ideološku pozicioniranost kao da indirektno upućuje Mići. Nisu samo okupirani ti koji su stavljeni u kompromisni položaj, nego i oni koji okupiraju. Klaus dalje govori da ne vjeruje u ideologiju krvi i časti Trećeg Rajha, ali da je ta politička moć koja ju podupire put do slobode. Koliko god krnja ona bila, bolja je od potpunog brisanja čovjekovog identiteta. I oni koji su na vlasti i oni koji joj se pokoravaju žele svoj dio slobode, što znači da se određena pravila ideologije ponekad moraju prekršiti. A i može ih se prekršiti. Klaus je svjestan da bi ga to što govori Vekoviću moglo koštati glave, ali da nije pristao da bude egzekutor nacističke partije, ne bi imao priliku da kaže ni ono što mora reći niti ono što zaista misli. Dovođenjem marksista u vezu s Hegelom Klaus sugerira da se to sve odnosi ne samo na prve marksiste poslije Hegelovog doba, nego i na aktuelne marksiste. Kontradikcije i licemjerja sastavni su dio odnosa ideologije, političke moći i čovjekovog iskustva. Da Engels nije pristao na to da naslijedi vlasništvo očevih tvornica tekstila, odnosno da bude kapitalist, ne

²¹⁴ Ibid, str. 241

²¹⁵ Ibid, str. 237

bi mogao financirati Marxa koji ne bi mogao završiti Kapital, bez kojeg marksizam ne bi imao smisla. Pritom to sve nema veze s tipom ideologije. Klaus si dozvoljava da izrazi simpatiju prema komunističkoj ideologiji, ali ona, po njemu, trenutno ne može doći do izražaja ako se za nju bude borilo protiv Njemačke. A i da može, ona će također biti provođena i jest provođena kroz centre moći zbog čega neće moći biti ostvarena u skladu s onim što predstavlja, a to je puna sloboda čovjeka.

Na sličnom je tragu bio i Đorđe kad je s Mićom raspravljao o tome što učiniti po pitanju Vekovićevog hapšenja:

*Gledati politički znači praviti kompromise s vremena na vreme, učiniti ponekad i nešto što ne izgleda uvek najzgodnije...*²¹⁶

Iako je priznao da je pogriješio tako što je lagao i preuveličao negativne posljedice koje bi Vekovićev izlazak na slobodu teritoriju mogao ostaviti na narod, suprotno mišljenje koje je zauzeo također je smatrao ideološki ispravnim. Sad je mislio da će Vekovićev izlazak poslužiti za bolju mobilizaciju naroda, jednako kao što je ranije mislio da će on odmoći mobilizaciji.

*Sad preuveličavaš korist. To je već tvoja tehnika: preuveličavanje detalja do deformacije stvarnog stanja.*²¹⁷

*A ti bi sve merio – velikim dužinama načela, principa, morala.*²¹⁸

Kako je ranije preuveličavao štetnost Vekovićevog izlaska, tako je sada preuveličavao njegovu korist. Na ove Đorđeve riječi Mića odgovara da se radi upravo o suprotnom - on je mišljenje promijenio, jer se promijenila situacija. Samo je prilagođavao ideologiju novonastaloj situaciji, kako je mislio da treba raditi.

Unatoč ovoj tvrdoglavosti, što se više udaljavao od svojih drugova, to je više shvaćao šta je revolucionarnim autotreningom sebi napravio. Nakon još jednog neslaganja, u kojem je Mića htio izvesti akciju spašavanja Vekovića, a drugovi nisu, Mića je pobjegao od svojih drugova,

²¹⁶ Ibid, str. 369

²¹⁷ Ibid, str. 329

²¹⁸ Ibid, str. 331

puštajući da unutar sebe dijalogiziraju stari Mića i novi Mića u nastajanju. Novi ga je podsjećao na štete koje je sebi napravio zbog kojih stari nije mogao ostati sebi dosljedan:

*Ti si postao osećajni invalid. I sebe si prestao da voliš. I sebe.*²¹⁹

*Šta sam ja imao od života? Ništa, sem radosti da se borim.*²²⁰

Polako je postajao svjestan da poricanje svoje čovječnosti istovremeno znači i poricanje vlastite ideologije. Koliko je ranije bio spreman ubiti nekoga zbog izražavanja erotske ljubavi prema drugoj osobi, tako su ga sada parovi, koje je često viđao ili je mislio da ih je sve češće viđao, tjerali da počne mijenjati svoje mišljenje:

*I možda baš ljubavne predigre nisu samo znak slabosti nego... i čežnje za popravljanjem onoga što je popravljivo u prirodi. Kao da mi je bila potrebna lekcija tog poljupca koso preko puta da shvatim da i laž može biti put do... slobodne teritorije?*²²¹

Mislio je i na Anu, Vekovićevu ljubav, koja ga je u pismu pozvala k sebi. Mića se pitao je li i njena adresa, Radnička 26, znak koji ukazuje na to da je njegovo dosadašnje poimanje ideologije bilo pogrešno. Ali stari Mića je ponavljao da je svaka žrtva potrebna radi ostvarivanja socijalističke revolucije, sve dok nije vidio jednog od drugova, Borka i njegovu djevojku Desu, s kojom je htio pobjeći iz zemlje, u ljubavnom zagrljaju:

*I on se iznenada upita nemaju li te dve gornje pomešane usne poduhvaćene dvema donjim usnama u času dok izvlače jedne iz drugih sve sokove zadovoljstva u intenzivno blede aureoli mesečine, već sad sve za što se on bori?*²²²

Detektirajući neke loše stvari u postojećem sistemu i usporedivši ih sa idejom komunističkog društva te uzimajući samo tu usporedbu u obzir, Mića se oslijepio za život kojeg je nastojao poboljšati za ljude koje zbog fanatizma nije mogao upoznati. Ipak, počeo je uviđati da stvari nisu tako crno bijele, da je moguće i pod tuđom vlašću biti sretan kao što je moguće pod svojom biti nesretan. I ne samo u kontekstu stranog i domaćeg, nego i u kontekstu ideologije.

²¹⁹ Ibid, str. 352

²²⁰ Ibid, str. 333

²²¹ Ibid, str. 322

²²² Ibid, str. 362

Da je moguće zbog osjećaja promijeniti ideološku percepciju shvatit će i Petar. On i Đorđe pronašli su odbjeglog Miću i pogrešno zaključili da su ga ubili agenti koji su ga gonili u policijskom satu:

*Utoliko pre što mu se činilo da je onaj prvi – prvi Mićin razlog protiv izlaska Vekovića bio ujedno i pravi.*²²³

Tek kad je pomislio da je Mića umro, zbog osjećaja žaljenja, prihvatio je njegovo mišljenje. I to baš Petar, za kojeg je Mića, više nego za Đorđa, mislio da je nesposoban razmišljati:

*Petar smatra da je skakati sebi u usta, poricati hladnokrvno sebe, odricati se svog mišljenja – znak visoke partijnosti.*²²⁴

Ovo sugerira ne samo to da emocije utječu na ideologiju i obratno, nego i to da je lik kojeg je Mića smatrao nesklonim izražavanju mišljenja suprotnog onome kojeg je naredila Partija, i koji nije kroz tekst do ovog trenutka dokazao suprotno, to napraviti pod određenim okolnostima.

Mićina pogrešivost i ljudskost najviše se ispoljila u njegovom kontaktu s Anom koja ga je našla skrivenog od agenata u kanti za smeće. Tu je po prvi put stari Mića prepustio mjesto novom, iako se stari povremeno pojavljivao. Otkad je čula o njemu od Vekovića maštala je o Mićinom dolasku k njoj za kojeg se šminkala, češljala, proučavala u ogledalu, birala šta će obući i svake noći lijegala u krevet tužna što ga nije dočekala. Sad mu se prepustila sa strahom i nevjericom u stvarnost prizora Miće u njenom stanu i željela je čuti nešto *njegovo*²²⁵, tražeći da je dodiruje i ljubi i pričajući mu o svojim maštanjima o putovanju na more i njihovom djetetu. Mića je sebi dozvolio uživanje u Aninom sendviču, čaju, tušu i njenim dodirima i poljupcima. Ljubio ju je, govorio joj da je voli, osjećajući sreću i tjeskobu zbog tih novih osjećaja. Ali i tu, iako im se prepustio, upada u zamku:

*On je sad drugi Mića, čovečniji. Ako je i dalje borac koji je bio, on je to na jedan elastičniji, lenjinskiji način.*²²⁶

²²³ Ibid, str. 371

²²⁴ Ibid, str. 33

²²⁵ Ibid, str. 384

²²⁶ Ibid, str. 389

Lenjin mu je bio uzor kad se protivio Vekovićevom seksualnom životu a to mu je i sada kad si je dozvolio misliti da seks nije nešto što ne može uklopiti u svoju percepciju ideologije. Ona mu je i dalje ostala mjerilo svih njegovih postupaka, misli i osjećaja, koliko god ih je tokom teksta promijenio, a to je nešto što ne karakterizira samo njega, nego i ostale. Ana previše naglašava to da je žena, Žika da je otac, Petar da je komunist, a Veković da je ženskar.

Opet kao da se obraća indirektno Mići, a ne ženi u bolnici kojoj će tek rođeno dijete deportirati u Njemačku i dati na posvajanje nekoj esesovskoj obitelji, Klaus ovo potvrđuje:

*Čovek se ne oduševljava više iskreno, ne gnevi iskreno, ne gine iskreno. To je posledica angažmana koji država, partija, vojska, pokreti uvek nameću ljudima.*²²⁷

Ana se zbog utjecaja patrijarhalne društvene strukture dominantno identificira sa svojim ženskim seksualnim bićem i zbog usamljenosti se zaljubljuje u nekog koga nikad nije upoznala, Žika sav postaje roditelj zbog nade da će barem u tome doživjeti uspjeh kad u drugim aspektima svog života nije, Petar bježi od svog oca koji vara njegovu majku i od majke koja odlazi u crkvu u komunizam, a Veković si zbog bojazni od starenja dokazuje vlastitu muškost kroz nezasiťnu seksualnu konzumaciju žena. To su sve ideologije koje su im nametnute kroz razne kanale moći. A Klaus, dobro poznajući odnos između ljudi i centara moći koji im ideologije nameću, sudjeluje u tom ideološkom porobljavanju kao okupator, otkrivajući im, paradoksalno, sliku tog odnosa – on zna da će mnogo više postići pristojnošću i razumijevanjem te pogađanjem ljudi u točku u kojoj su najranjiviji – njihov identitet. On izaziva Sašu, ženu čije je tek rođeno dijete trebalo biti poslano esesovskoj obitelji, da ne krije tugu za djetetom jer je tako naučena nego da je ispolji, i kad ju je ispoljila, on joj daje dijete. Ali on i ubija Miću u pokušaju da zajedno sa svojim drugovima izvedu Vekovića iz bolnice. A ta dvojakost vrijedi za sve likove:

*Zato njemu ne ostaje drugo nego da se raspoluti. S jedne strane da glasno kaže šta misli zaista, s druge, da svoju misao, isto tako istinski svoju ali i suprotnu prvoj – zakonspiriše.*²²⁸

Dokle god bude bude pritisaka državnih, partijskih, vjerskih i drugih, čovjek će uvijek biti raspolućen. Zbog toga je pokušaj Miće i njegovih drugova da izvedu Vekovića iz bolnice na

²²⁷ Ibid, str. 460

²²⁸ Ibid, str. 460

slobodnu teritoriju završio neuspjehom – Mića je poginuo, a Đorđe i Petar su u bolnici izgubili ključ od auta kojim su trebali odvesti Vekovića.

Althusser govori o ideologiji kao o imaginarnim odnosima između državnih aparata i ljudi. Ona je imaginarna, jer ne odgovara stvarnim egzistencijalnim uvjetima ljudi, a nametana je radi toga da država zadovoljava svoje interese. On marksizam ne smatra ideologijom jer ga ne smatra imaginarnim, a on to prema njemu nije jer je usklađen s interesima ljudi. Ovaj roman to propitkuje. On sugerira da odabir konkretne ideologije, koliko god ona bila usklađena s interesima naroda, nije dovoljan da bi poslužio kao oružje protiv ideološkog porobljavanja ljudi. Razlog tome je taj da ideologija ne djeluje sama od sebe nego kroz ljude koji je provlače kroz centre moći i tako odvrću čovjeka od povezivanja s njegovim bićem, što je u srži marksizma. S obzirom na to da ideologiju prihvataju ljudi sazdani od raznih raspolućenosti, ideoloških, emocionalnih i drugih, postaje veoma teško zamislivim ideja uspješnog provođenja ideologije kojim bi ljudi zaista mogli postati slobodni vraćanjem samima sebi. Postavlja se pitanje i šta znači vraćanje samima sebi. S obzirom na to da ne postoji čovjek van društva, a čovjek internalizira i ono što mu je nametnuto i ono što zbilja osjeća, teško je odrediti granicu nametnutog i autentičnog.

Ovaj roman postavlja neka od najvažnijih pitanja koja se tiču ne samo čovjeka u revoluciji, nego i čovjeka kao takvog. On otkriva kompleksne psihološke odnose između okupiranih ljudi, ljudi koji okupiraju i njihovih odnosa prema ideologiji, o aporijama između kompleksnosti čovjeka kao bića i ideologije koja teško tu kompleksnost uspijeva obuhvatiti. Te su aporije najvidljivije u liku Miće, koji se zbog uvjerenosti u totalitet ideologije suočava s činjenicom da ju kompleksnost života nadmašuje. To je problemski roman, koji se od ostalih romana s ovom tematikom izdvaja po tome što se ni na jednom planu ne zadovoljava simplificiranjem ni crno bijelim slikanjem života. Od brojnih pitanja koja postavlja, izdvaja se ono najvažnije – kako se može izgraditi čovjek budućnosti ako se ne poznaje čovjek prošlosti i sadašnjosti? Na to pitanje roman ne odgovara, ali samo to pitanje već nudi više odgovora nego odgovor sam.

e) Vladan Desnica – *Zimsko ljetovanje*

U romanu se tematizira odlazak Zadrana u selo Smiljevce godine i njihov suživot sa seljacima zbog bombardiranja Zadra 1943. godine. Radnja u početku prati odlazak Zadrana Ernesta Donera, njegove žene Lizete i djeteta Mafalde te njihovo smještanje u kuću seljana Ićana Brnosa, koji smještaj pronalazi i ostalim Zadranima; šjor Karlu, Nacisu Golobu i njegovoj ženi Terezi, Anti Moriću i kćeri Marijani, Aniti Kresoević i njenoj nećakinji Lini. Iako su među Zadranima kao i među seljacima neki pojedinci istaknutiji od drugih, dinamičnost radnje temeljena je na kolektivu. Prvi su kolektiv Zadrani, koji po imenima i jezičnoj upotrebi pripadaju slavensko – romanskom kulturnom krugu, s naglaskom na talijanskoj komponenti. Zadar je imao *najgrađanskije ambijente evropskog Zapada*²²⁹, u čijoj se učvršćenoj stvarnosti oblikovao sloj malograđanskih izbjeglica, *građana srednje ruke*²³⁰, opterećenih osjećajem superiornosti i predrasudama prema seljacima. Podijeljeni su u male podgrupe, od kojih se ističe ona takozvanih Ićanovaca (*Donerovi, dvije Kresoevićke i šjor Karlo*²³¹). Drugu grupu čine seljaci, iz kojih se izdvaja Ićan Brnos sa svojom obitelji. Po istaknutosti u naraciji mogu se izdvojiti još i Milenko Katić, Mirko Biovica i Glišo, ponekad zvan i Glićo. Oni su rijetki prema kojima Zadrani razvijaju poštovanje:

*Eto, ta tri čovjeka, Glišo, Mirko i Milenko, bića su za Zadrane, pored Ićana, jedine časne iznimke u općoj divljini i zaostalosti sela.*²³²

Seljacima je pripadala i stara popadija Darinka, koja je zapravo bila građanka i Ićanov prasac Migud, koji jedini ima biografsku karakterizaciju, što označava ironiju pripovjedača prema problematizaciji figure protagonista. U romanu se ne može identificirati jedan protagonist ili njihov nekoliko u tradicionalnom smislu, odnosno, nema likova s jakom strukturirajućom funkcijom. Glavni su likovi skupine likova iz kojih se neki izdvajaju, kao što su Ićan i šjor Karlo, ali u romanu ne postoji nijedan lik koji bi svojom dominantnom ulogom okarakterizirao čitav tekst.

²²⁹ Vladan Desnica, *O jednom gradu i o jednoj knjizi, Hotimično iskustvo*. Diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2005., 134 – 135.

²³⁰ Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*. Katarina Zrinski, Varaždin, 2005., str. 14

²³¹ Ibid, str. 59

²³² Ibid, str. 75

Na seljake se na nekoliko mjesta u romanu indirektno referira kao na Morlake. Jedan je od primjera razgovor šjor Karla i njegovog prijatelja Pompe, kojeg Karlo nagovara da se preseli u selo zbog rata:

Što čekaš tu u Zadru, da skončaš pod ruševinama, kao miš!“ – Ali on se nikako ne da nagovoriti, „ne mičem se nikud“ – veli – „tu sam se rodio i tu hoću i da umrem. A osim toga, bojim se da me tamo, u Morlakiji, ne pohrvate: sigurno bi me prekrstili u Pompislava!”²³³

Za Zadrane odlazak u selo predstavlja narušavanje pripadnosti njihovom evropskom kulturnom identitetu. Njihov superioran stav naspram seljaka leži upravo u tome; „pohrvaćivanje“ znači spuštanje s više evropske na nižu domaću odnosno hrvatsku razinu, jer su Evropljani civilizirani i kulturni, a domicilni seljaci su zaostali i nekulturni. Ovo je jasnije s referencama na Morlake kada likovi građana govore o seljacima.

Morlaci su živjeli u kontinentalnoj Dalmaciji. Otkrili su ih venecijanski prosvjetitelji.²³⁴ Opisuje ih se kao srčane, poštene, gostoljubive, lukave i praznovjerne, ljude koji žive na nižem civilizacijskom stupnju razvoja u barbarstvu, divljaštvu, prljavštini, nerazumnosti i zaostalosti.²³⁵ Opis Morlaka podudara se s viđenjem Smiljevčana kojeg njeguju Zadrani:

Izbjeglice su pomalo tonuli u selo i upoznavali se s njim. Potvrđivala su se njihova ranija mišljenja o seljačkoj prljavosti, lukavosti i spremnosti na iskorištavanje tuđe bijede. Osim toga, pokazalo se da su seljaci, u stvari, jako ograničeni i da se uvijek svemu cere kao crnci.”²³⁶

Smiljevčani odgovaraju opisu Morlaka. Njihov je jezik, za razliku od jezika Zadrana, gruba štokavština pun narodnih izreka i mudrosti. Skloni su brzom sklapanju prijateljstva i gostoljubivosti; na temelju površnog poznanstva, Ićan pristaje da u svojoj kući udomi Ernesta i njegovu obitelj, a ostalim Zadranima omogućava smještaj u drugim kućama. Priprosti su, „narodski“ i neskloni onome što doživljavaju kao elemente civilizacije. Primjer je šjor Karlovo nagovaranje seljaka na lijekove:

²³³ Ibid, str. 142

²³⁴ Mirna Sindičić Sabljio, *Predodžbe o ruralnoj sredini u Zimskom Ljetovanju Vladana Desnice*. Fluminensia, god. 23(2011) br. 1, str. 131 – 142.

²³⁵ Ibid

²³⁶ Ibid, str. 26

Šjor Karlo je, istini na čast, još i pokušavao da im kojekako pomogne; bio je spreman da im iz svoje džepne apoteke dijeli tablete Burova, aspirine, grumečke hipermangana, ali sve je to udaralo o tupu i nepopravljivu seljačku odbojnost prema svakoj civilizaciji, i šjor Karlu su klonule ruke.²³⁷

Zadrani su nastojali seoski život koji se odvijao u potpunoj suprotnosti sa životom na kojeg su navikli u gradu prilagoditi sebi:

Da, nesumnjivo, to je bila šetnja, lijepa šetnja. To je bilo prijatno, pa i zdravo. No to se zove „nahodati se“, „protegnuti noge“: - to nije promenade. Ali građanima je nedostajala ona tačka koja predstavlja sastajalište, zborna mjesto, ishodište svih puteva, onaj izdvojeni i oštro omeđašeni komadić zemaljske površine otrgnute od neograničenog prostranstva koje građaninu daje neudogno vrtoglavicu praznine. Tek kad postoji takav okvir zbivanja, takva pozornica našeg života (naročito ako još tu, s kakvog zvonika, carstvuje ona okata sprava koja regulira naša djelanja i odbrojava otkucaje našem srcu), građanin se osjeća na svome; tek takva stroga omeđenost steriliziranim popločanim prostorom o otkucavanom vremenu za njega predstavlja početak organiziranog ljudskog društva; tek to je, bar u zametku – grad.²³⁸

Da bi se osjećali na svome, izabrali su porušenu zgradu na poljanici koja je ličila na središte i koja je čak imala okrugli prozorčić na kojem je mogao stajati sat. U kategoriju pridržavanja građanskih rituala i konvencija ulazi i odlazak na izlet u Gradine, a i sam boravak u Smiljevcima građani su doživljavali kao jedan od građanskih rituala. Šjor Karlov termin „zimsko ljetovanje“, iako se odnosio na nesklad između godišnjeg doba i temperature, prihvatili su svi građani i razumjeli ga s proširenim značenjem.

Iako su razvili prijateljstvo sa seljacima, ono im nije uspjelo srušiti predrasude s kojima su došli u Smiljevce. Kad bi se među njima dogodilo neko neslaganje ili kad bi seljani napravili nešto drugačije nego što bi to napravili oni, Zadrani su te razlike tumačili kao kulturološke pri čemu su se građani uvijek osjećali superiorni nad seljanima. Među sobom bi ih ogovarali na talijanskom, što zbog toga da od njih sakriju ono o čemu pričaju, što zbog podsjećanja samih sebe na vlastiti superiorni evropski, građanski identitet. Primjer upisivanja kulturoloških razlika u neslaganje je

²³⁷ Ibid, str. 47

²³⁸ Ibid, str. 62

smrt i sahrana popadije Darinke. Anita je njihovo plakanje ocijenila kao pretjerano, iz kojeg se ne može zaključiti jesu li bili bliski s osobom za kojom plaču, a činjenicu da se sahrana odgađala pet dana Zadrani su shvatili kao svojevrsan revolt zbog toga što je popadija bila iz grada.

Oni su imali namjeru vratiti se jednog dana u Zadar. Iako su nakon godine dana života u Smiljevcima razvili prijateljstvo sa seljacima, nadali su se da će im kraj rata donijeti ili povratak domu ili priliku za odlazak u Evropu, koju su osjećali kao sebi kulturološki blisku. Njihov suživot i sukob urbanog i ruralnog je glavna tema romana, ali rat je kao povod njihovog fizičkog zbližavanja itekako prisutan u njihovoj čežnji za domom iz kojeg su istjerani i u inzistiranju na gradskim običajima, čime su pokušali ne samo nanovo izgraditi svoj identitet koji im je nasilno oduzet nego i zaliječiti ratne rane. Dok je seljacima rat u principu donio samo nove stanovnike, jer su Smiljevci zbog svog geografskog položaja, za razliku od Zadra, ostali ratom neokrhnuti, građanima je život u Smiljevcu predstavljao neizvjesnost i čekanje kraja rata, jedno tupo i pasivno čekanje u kojem je raspoloženje variralo od nihilizma do one slabe radosti koja se osjeti u bolnom periodu.

Pripovjedač je u nekim dijelovima sveznajući, on stoji iznad i izvan prikazanih događaja. Na drugim dijelovima od sužava točku gledišta i predstavlja događaje po perspektivi nekog lika. To je slučaj sa šjor Karlom, Ićanom i Ernestom, a u manjoj mjeri s Lizetom. U tom smislu Zadrani dobivaju prednost, jer pripovjedač često prati njihova zbivanja i fokalizira pripovijedanje po stajalištu jednog od njih. Time je zaostalost i zatvorenost sela predočena kroz iskustvo građana, a i time se ističe relativnost i uskost građanskih navika i konvencija. Zbog promjenjivosti perspektive o njemu se ne može govoriti kao o klasičnom realističkom pripovjedaču. Ironija realističkog pripovjedača manifestira se i na mjestima kada se s pozicije objektivnog pripovjedača koji panoramski iznosi događaje likova distancira od njih umetanjem komentara. Najčešće ih stavlja u zagrade, na primjer onda kada relativizira važnost „mjera predostrožnosti“ šjora Karla s početka romana. U drugim se dijelovima objektivnost razbija intimiziranjem s likovima građana, na mjestu na kojem se svrstava među njih:

*Na taj način i našim izbjeglicama dani zadobiše svoj redovni vid.*²³⁹

²³⁹ Ibid, str. 92

Ono što je u ovom romanu očigledno je da je cjelina djela kao autorov izraz oslobođena od ideološkičnosti. Ona se pojavljuje u govoru pojedinih likova, ali izostaje ideološka poruka koja bi obuhvatila cijeli tekst. Partizani se spominju samo jednom, a partizanska se ideologija, kao i ostale ideologije čiji se nosioci spominju, kao što su četnička i fašistička ideologija, ideološki uopće ne označavaju, odnosno, iz romana čitalac ne saznaje ništa o ideološkim karakteristikama partizana, četnika i fašista. Ovaj je izostanak ideološkičnosti posebno zanimljiv s obzirom na vrijeme u koje je radnja romana smještena, a to je vrijeme koje je obilježeno prepoznatljivim i vrlo agresivno manifestiranim ideologijama. S obzirom na smještanje radnje u predzadnju godinu Drugog svjetskog rata i u Zadar koji je bio žestoko bombardiran, čovjek bi mogao pretpostaviti ideološkičnost romana „Zimsko ljetovanje“. Tim više što je Zadar bio pod talijanskom okupacijom do '43. godine a onda pod njemačkom, roman je mogao biti riznica ideoloških previranja.

Bijeg od ideologije manifestira se u prvom redu u bijegu građana na selo, koje je dalje od rata i time dalje od ideologije. Neideološkičnost likova seljaka može se objasniti njihovom neukošću i neinformiranošću, iako ideološko samomarkiranje ne mora biti u vezi s upućenošću u ideologiju. Klasa intelektualaca, kojima su bliži građani, iako predstavljaju malograđansku klasu, klasa je kojoj se obično pripisuje uloga nosioca ideologije (kao, npr., u romanu „Daleko je sunce“), ali u „Zimskom ljetovanju“ građani se po tome od seljaka ne razlikuju. Ako ima ideologije u njihovom suživotu, to je ideologija kulturološkog zamišljanja Drugog, ali njihove se razlike, svađe i neslaganja nikada ne tumače iz ugla političke ideologije.

Rat se u ovom romanu ne doživljava kao događaj koji ima svoju političku, ideološku pozadinu. On je za Zadranе vrlo bolan, ali on to nije zato jer se njihova ideologija razlikuje od okupatorske, nego jer je izvršio nasilje nad njihovim privatnim životom. Da bi bol od tog nasilja ublažili, oni se po dolasku u selo ne bave ratom kao ideološkim uzrokom boli. Iznimka u ovome bi mogao biti Ernest Doner:

Ipak, sjeti se kako je on nedavno stupao u jednoj povorci o bok krojaču i kako je krojač zadivljujuće snažnim glasom iz svoje oniske stature neprekidno skandirao Du-če! Du-če!...A zapravo, za krojačem pomalo i on sam...²⁴⁰

²⁴⁰ Ibid, str. 22

Ali Ernestovo mlitavo ponavljanje za krojačem prije bi se moglo pripisati malograđanskoj povodljivosti i oportunističkom nego osviještenoj ideološkoj pripadnosti, fašističkoj u ovom slučaju. On je tim mlitavim skandiranjem ispunio svoju gradsku dužnost, jer je u vremenu talijanske okupacije Zadra kojeg se prisjeća skandiranje Duceu odnosno Mussoliniju bila građanska dužnost. Osim toga, ovdje vremenski odmak služi odmaku od ideologije. Naglašeno je da je on to radio prije, ali da u sadašnjosti ne pristaje uz fašističku ideologiju.

Vremenski odmak ne važi samo za ovaj dio teksta o Ernestu; većinom kada se govori o ideologiji, odnosno o njegovim nosiocima, to se radi primjenom retrospektive, tehnikom umjetanja priča čime se razbija kronološka linearnost romana.

U pustoši iz svake stvari požudno rastu uspomene. Iz sve trice niče povijest. Svaka rbina postaje spomenik. U Smiljevcima, jednako kao i ma gdje drugo. ²⁴¹

Iako se ovaj citat pojavljuje poslije prve umetnute priče, on bi mogao stajati na njenom kraju kao zaključak. U toj priči, koju priča Ićan Zadranima, radi se o Mili Plačidругu, sinu njegovog druga Obrada Plačidругa, koji se zbog teških životnih prilika odao prvo sitnom, a onda i krupnijem kriminalu da bi se na kraju, u pokušaju da sebi spasi glavu, pridružio fašistima. Zbog toga što je umro u crnoj košulji, talijanska fašistička vlast je od njega htjela napraviti domaću fašističku ikonu za tobožnju ideološku regrutaciju suseljana, napravivši mu spomen ploču s talijanskom varijantom njegovog imena - Emilio Placcidrug. *Iz sve trice niče povijest*²⁴², jer je modus operandi ove konkretne fašističke vlasti kao i svake druge izmišljanje povijesti i/ili njeno izvrtanje na način da opravda i učvrsti svoju moć. I to samo moć, a ne ideologiju, jer pripovjedač govor talijanskog federale zaduženog za komemoraciju Emilija Placcidругa označava samo kao govor, ničim ne upisujući ideološki karakter njegovom govoru. Ovo je vidljivo i iz njegovog odnosa prema povijesti, jer se za njega kaže da je *volio zornu povijest. Volio je da ima pred sobom nešto stvarno, vidljivo, opipljivo, čulima dostupno, nešto što podstiče uobrazilju...u kojem se slučaju... povijest pretvarala u kulturnu povijest*²⁴³, a budući da mu se činilo *da sva ta povijest koju ovdje nalazi, svi ti Turci, Saraceni, Avari, Normani, Goti i Kelti, svi ti domaći vladari,*

²⁴¹ Ibid, str. 81

²⁴³ Ibid, str. 64

*domaće dinastije... da sve to sjedi na grani od oblaka*²⁴⁴, on se koristi političkom tehnologijom tog vremena koja monopolizira postojeću, odnosno izmišlja svoju povijest. Svi su seljaci, ne samo Ićan, znali šta se stvarno desilo sa Milom Plačidrugom i zbog toga su prema fašističkom ideologiziranju povijesti koja se ticala Mile imali negativan stav. Ne zato jer su svoju ideologiju suprotstavljali ideologiji vlasti, nego jer su znali za nesklad između ideološkog i istinitog tumačenja onoga što se dogodilo.

Ideološka se nepristranost stanovnika Smiljevaca manifestirala i u poglavlju koje govori o poruci u kojoj im četnički vojvoda Dule naređuje da prisustvuju na zboru:

Za Zadrane nastade problem da li treba da idu i oni. Doduše, njih se čitava stvar malo ticala – oni pravo i ne znaju ko su i što su ti blaženi četnici...

*Najzad ipak prevlada mišljenje da treba da pođu; šjor Karlo je tumačio da se to od njihove strane, kao gostiju i tako reći stranaca, nikako neće moći da tumači kao pristajanje uz četničku politiku, već jedino kao čin dužne pažnje na koji ih obavezuje pravo azila koje uživaju.*²⁴⁵

Nakon zbora i zakletve koju su morali položiti saznali su nešto više o četničkoj ideologiji:

*No Lizeti nije bio do šale: od emocije i od njene stare malokrvnosti, spopala ju je užasna migrena. Kajala se što je pošla od kuće i samo ponavljala: „znala sam ja da nisu za mene ovakve stvari“. Svi su tačno razumjeli koja je ta vrsta stvari među koje je ubrajala i četničku zakletvu.*²⁴⁶

Pored tretiranja odlaska na četnički zbor kao pitanje građanske dužnosti, za ovu je epizodu značajno i to što ona ima paralela s epizodom o Mili Plačidrugom. Naime, kako je moguće da se čista nužda i oportunitizam prekroje i upišu u povijest kao fašističko ideološko mučeništvo, tako je moguće da se i sudioništvo na četničkom zboru tumači kao pristajanje na četničku ideologiju. Iako ta epizoda ne sadrži nastavak u kojem nosioci određene ideologije sudjelovanje građana u povijest upisuju kao pristajanje uz četničku ideologiju, ova priča kao da to naznačuje; da su partizani, kojima je teritorij pred vratima Zadra uvijek otvoren, ali ih tu nije dovodio nikakav

²⁴⁴ Ibid, str. 70

²⁴⁵ Ibid, str. 118

²⁴⁶ Ibid, str. 120

*zadatak*²⁴⁷, kojim slučajem zatekli Zadrane na tom zboru, oni bi ih označili kao četnike i možda bi u povijest koju će skrojiti nova država dvije godine kasnije ušli kao četnici. U tom bi slučaju „običan puk“, kao u epizodi o Mili Plačidругu, znao istinu i vidio bi da ona nije u korelaciji s ideologijom koja tu istinu tumači. Osim toga, likovi nisu jedini koji se suzdržavaju od ideologičnosti. Pripovjedač također u tome sudjeluje. Iako se služi terminima kao što su „četnici“ i „četnička politika“, on najvažnije prešućuje – sadržaj vojvodinog govora i zakletve, odnosno prešućuje ideologiju. Iako su je Ićanovci *tačno razumjeli*, nisu ulazili u raspravu o njoj a ni pripovjedač nije dao nikakvo objašnjenje. I likovima i pripovjedaču dovoljne su ideološke oznake kojima bi se označila ona djelovanja koja se tiču njih – ne govorenje istine i ubijanje, kao što će se kasnije vidjeti.

Druga umetnuta priča tiče se vremena u kojem su Smiljevci bili pod fašističkom okupacijom. Priča je pripovjedač, ali navodi da je to jedna od Ićanovih priča, kojeg je šjor Karlo okrstio kao „našeg pučkog pjevača“, *nostra cantastorie*²⁴⁸, jer je volio Zadranima pričati o smiljevačkim dogodovštinama od prije rata. Talijanskom policajcu Frančesku Đoni u posjet je iz Napulja nenajavljeno došla njegova zaručnica Eulalija Grimaldelo, koja bi se šetala s njim, mazila malu djecu, a većoj je djeci *podmetala nadlanicu da je poljube*²⁴⁹.

Ona i njen zaručnik pripadali su istoj „sorti“ kojoj je pripadao i federale. S obzirom na to da je federale od delinkventa Mile Plačidругa kojem su se svi rugali napravio fašističkog mučenika, i sam federale zaslužuje da se o njemu misli negativno. Ironija spram Eulalije vidljiva je iz pripovjedačevih riječi koje priča u ime seljaka:

*Dugo poslije toga, susjedska djeca Mićko i Ilijica koji su joj svako jutro donosili mlijeko, oponašali su njen pjev duvajući u grlič prazne flašice i govoreći: „Vako se krivila ona karabinjerska žuja“.*²⁵⁰

Ruganje djece pojačava ovu ironiju. Eulalija je u Smiljevce došla da bi bila učiteljica, a to bi mogla postati jedino zbog toga što učiteljica nigdje nije bilo na vidiku otkad je zadnja pobjegla pred okupacijom, čime se naglašava Eulalijina nekompetencija.

²⁴⁷ Ibid, str. 40

²⁴⁸ Ibid, str. 81

²⁴⁹ Ibid, str. 83

²⁵⁰ Ibid, str. 84

Smiljevčani, kako kaže Ícán, *ni ovoga puta ne dobiše učitelja*²⁵¹. Nakon proslave njenog rođendana koju su joj priredili policajci, seljaci su nakon te večeri vidjeli samo pobjuvan prag i uplakanu Eulaliju kako si drži nož pod vratom i plače, a pored nje sjedi Đona i čupa si kosu. Ona je nakon toga otišla i opet ostavila Smiljevčane bez učitelja. Autoritet vlasti ovdje se potkopava prikazivanjem nedostojanstvenih epizoda i izražavanjem nekompetencije ljudi koji bi, s obzirom na svoje mjesto u vlasti, ostalima trebali biti nadređeni i po nadprosječnim kvalitetama, a ne samo po položaju u odnosima moći.

Kako je neki put diskrepancija između stvarne i ideološke priče narodnu poznata, tako neke stvari koje bi ideologija razjasnila u sjećanju ljudi ostaju kao nejasna. Takav je slučaj s ubojstvom dva kapetana i Gličinog sina Mirka Biovice. Momci odgovorni za to su bili srpske nacionalnosti; Drago, koji je bio glavni, Radan Pupovac i Jole Mrša. Pripovjedač na sugestivan način uključuje element fašizma ili četništva:

*Katkad bi se okupili pred bivšom zadrugom pa se nadmetali gađajući u sve i sva što im pod oko dođe. Za metu su na Milin spomenik postavljali kakav kamen ili dvolitru crvenog vina.*²⁵²

Gađanje predmeta na nečijem spomeniku moglo bi se razumjeti kao osvrknuće osobe ili osoba kojima je spomenik podignut, ali s druge strane postavlja se pitanje zašto su odabrali baš to mjesto. Drago je došao iz kuće Milenka Katića, također Srbina, koji je ranije u razgovoru s šjor Karlom zbog ubojstva dvojice kapetana govorio kako je *vrag ušao u ljude*²⁵³ i ubio Gličinog sina Mirka Biovicu, isto Srbina. Da je Mirko bio partizan, ovo bi ubojstvo bilo ideološko, ali o tom se ubojstvu ne govori kao o ideološkom. Vidljiva je čak i naivnost po pitanju ideološki motiviranih ubojstava iz razgovora šjor Karla i Ícana:

A je li Milenko bio u svađi s Mirkom? Kako su živjeli? – Jesu se nekad parničili, ali davno. Zbog onog komada ledine što je iza kuće Milenkove – Milenko je onud htio da probije izlaz iz avlije ravno u onaj mladi vinograd što vam je pokazivao onda kad smo se vraćali s Gradine, sjećate li

²⁵¹ Ibid, str. 86

²⁵² Ibid, str. 146

²⁵³ Ibid, str. 150

*se, da ne mora kolima zaobilaziti naokolo, onom uličicom. Gonili su sve do najvišeg suda, pa je nekako pravda ostala na Mirku. Ali daaaaa! Kad je to bilo! Još prije rata...!*²⁵⁴

Ni šjor Karlo ni Ićan uopće ne uzimaju u obzir da bi razlog njihove svađe moglo biti ideološko neslaganje. Zbog naglašavanja da se svađa oko zemlje dogodila davno, logično bi bilo za pretpostaviti da je razlog svađe neki drugi. Ali i pripovjedač i likovi o tome šute. Ićan šjor Karlu govori da se ne može znati ni *što je vami sad u džepu... a kamoli ćeš znati što je kome u duši i u glavi*²⁵⁵. S obzirom na to da se i pripovjedač i likovi kroz cijeli roman suzdržavaju da govore o ideologiji u dijelovima teksta u kojima je ona sugestivno naznačena, logično je pretpostaviti da je o tome i ovoj epizodi riječ. Ali o mnogim se stvarima, kojima se kasnije pripisuju ideološki karakter, istina sa sigurnošću ne zna.

Dva su događaja, od kojih je jedan ubojstvo Mirka a drugi Linino povraćanje krvi, natjerala Zadrane da počnu ozbiljno razmišljati o odlasku iz Smiljevaca. Brutalno stradanje malene Špizmice, kćerke Lizete i Ernesta na kraju romana označilo je ne samo ubijanje nade o boljem životu poslije rata, nego je i ozbiljno dovelo u pitanje humanističke vizije progresivnog očovječenja, ideologije aktualne u vremenu u kojem je nastao ovaj roman. Bizarno stradanje Špižmičino, činjenica da ju je napola pojeo krmak Migud, upitanost u tu ideologiju još više podcrtava, jer se time izražava sumnja u tad aktualne ideološke projekte koji se svojim totalitarnim ambicijama prezentiraju kao jedini osiguravatelji dobrobiti za čovjeka. Drugim riječima, suprotno tvrdnjama tadašnjih ideoloških tokova, ideologija nema dostupnost svakom dijelu života. Ona nema načina da spriječi smrt djeteta koja može donijeti mnogo veću nesreću nego ideologija koju neka druga ideologija smatra neprijateljskom. Da je dijete stradalo od čovjekove ruke, možda bi se i moglo govoriti o implicitnom utjecaju ideologije i rata čije su negativne posljedice poslužile kao razlog da čovjek počini takav zločin, ali s obzirom na to da je počinitelj prase, odvajanje života od ideologije je sasvim jasno.

Prema Marxovom shvaćanju ideologije, čovjek od nje može biti slobodan u trenutku osviješćivanja svog inferiornog klasnog položaja. U tom trenutku čovjek, kako navodi Althusser, uspijeva prozreti kroz lažnu interpretaciju svojih egzistencijalnih uvjeta koju mu nameće ideologija i spoznati istinu. Prema tome, ideologija je vrsta lažne svijesti, koju čovjek održava

²⁵⁴ Ibid, str. 162

²⁵⁵ Ibid, str. 160

dok ne osvijesti vlastiti klasni položaj. Da „Zimsko ljetovanje“ ne govori o klasnoj svijesti zapazili su i mnogi kritičari, koji su Desničinu neutralnost, vodeći se Marxovom definicijom ideologije, označili kao lažnu odnosno ideološku svijest, a njegovu tematiku kao iskrivljenu verziju povijesnih događaja. Za razliku od „Zimskog ljetovanja“, tekstovi kritičara mogu se označiti kao ideološki, jer su roman promatrali kroz okno ideološke književne narudžbe vlasti vezane uz književnost. Zbog upisivanja realnog historijskog trenutka u roman, odnosno bombardiranje Zadra 1943. i pritiska socrealističkog recepta za pisanje romana koji tematski obuhvaćaju ratne godine Drugog svjetskog rata u jugoslavenskom prostoru, kritičari su Desnici zamjerali ideološko „zastranjivanje“. Ivan Dončević roman smatra čak neprijateljem socijalizma:

*Osim birokratizma ima i drugi front koji ugrožava naš socijalizam, a to je idealizam, antimaterijalizam, vječne istine pod navodnicima takozvane zapadne civilizacije.*²⁵⁶

Joža Horvat navodi da *to nije bilo tako*²⁵⁷, a Marin Franičević Desnici zamjera suzdržavanje od tematiziranja ratnih događaja, navodeći da zbog toga Smiljevci *postaju nešto što nisu bili*.²⁵⁸

Zbog postojanja historijske pozadine u romanu oni ga žanrovski određuju kao ratni roman i zbog činjenice da ovaj roman iznevjerava kriterije socrealizma za ratne ili partizanske romane, oni ga smatraju neuspjelim. Izbjegavanjem pričanja o ideologiji „Zimsko ljetovanje“ nije ratni roman u ovom smislu nego priča o ljudskoj egzistenciji u doba rata. Paradoksalno, zbog bijega od ideologije smatralo ga se ideološkim odnosno pogrešnim, jer u njega nije upisana ona ideologija koju njeni zastupnici nisu smatrali ideologijom, nego objektivnom istinom. Tako ovaj roman, zbog promašenih žanrovskih očekivanja, postaje „pogrešan“ i subjektivan jer nije u sebe uključio istinu koju je vlast proglasila službenom.

Ovaj se roman ograđuje od ideologije upravo zato da bi mogao govoriti o istini; istini o postojanju kulturoloških predrasuda na relaciji urbano – ruralno, istini o strahu i neizvjesnosti pred ratom, istini o tome da vlast istinu pretvara u ideologiju i više od svega, istini o čovjekovom psihofizičkom preživljavanju pred strahotama rata. „Zimsko ljetovanje“ pokazuje da postoji

²⁵⁶ Ivan Dončević, *Kukavičja jaja Vladana Desnice*. Vladan Desnica, Progutane polemike. Studovi kulture, Beograd, 2001., str. 50

²⁵⁷ Joža Horvat, Vladan Desnica, „Zimsko ljetovanje“. Vladan Desnica, Progutane polemike. Studovi kulture, Beograd, 2001., str. 111

²⁵⁸ Marin Franičević, „Zimsko ljetovanje“ Vladana Desnice. Vladan Desnica, Progutane polemike. Studovi kulture, Beograd, 2001., str. 113

istina izvan ideologije. Ili u kontekstu Marxovog poimanja ideologije, da postoji istina izvan istine koju je vlast proglasila službenom. Čim postoji službena istina to znači da je postojala određena selekcija, a čim postoji selekcija to znači da postoji laž. Zato se „Zimsko ljetovanje“ ograđuje od ideologije. Nijedna ideologija, bez obzira na njen sadržaj nije, a pogotovo ne kada je postavljena na vlast, operirana od načina djelovanja koje se može usporediti s epizodom o Mili Plaćidruhu. Istina se ne može uvijek naći ni tamo gdje ideologije nema, o čemu svjedoči priča o Mirkovom ubojstvu, ali ako je ikako do nje moguće doći, onda je to moguće u odmaku od ideologije. Zbog toga je ovo priča o ljudskoj egzistenciji, o trudu čovjeka da se pred ratnim zbivanjima spasi ne samo fizički, nego i da sačuva svoj identitet kao ljudsko biće.

Zaključak

Funkcija realističke poetike kao naručenog recepta za pisanje poratne književnosti ležala je ne samo u omogućavanju lakšeg razumijevanja za šire mase, nego i u legitimiranju objektivnosti priče. Na planu jugoslavenskog prostornog iskustva, prikazivanje likova partizana ili komunista u pozitivnom svjetlu nije se tumačilo kao nerealistički književni zahvat, proizvod autorove ideološke pristranosti nego kao objektivno prikazivanje stvarnosti. U skladu sa razumijevanjem Marxovog pojma ideologije, ideološki su pristrani bili oni pojedinci koji nisu priznavali revolucionarni potencijal radničke klase da konstituiraju društvo bez klasnog potčinjavanja. S obzirom na to da su partizani bili ideološki označeni kao nosioci tog potencijala, svako protivljenje njihovoj inicijativi ili drugačije mišljenje koje se u nekom aspektu ne podudara s ideologijom vlasti smatralo se ideološkim, odnosno pogrešnim mišljenjem. Na planu književne proizvodnje, pristanost partizanskom pokretu smatralo se ostvarenjem realističke poetike, objektivnim oslikavanjem stvarnosti. Međutim, sam koncept socrealističke poetike nije u osnovi realističan. Od Buharinovih ingerencija nadalje, on podrazumijeva romantičan pogled u blistavu socijalističku budućnost kao točku na i prikazivanju objektivne revolucionarne stvarnosti. Shvaćanje prikazivanja partizana u pozitivnom svjetlu kao koncept realističkog pričanja također nije realističan, jer realistički pripovjedač ne smije donositi vrijednosne sudove o onome o čemu priča. Takav je slučaj u najvećoj mjeri s Lalićevom *Svadbom*, a u manjoj s Ćopićevim *Prolomom*. Pripovjedač u *Prolomu* je ciničan u opisivanju ustaša, a Lalićev pripovjedač prema četnicima pokazuje neskriveni prezir. Davičov pripovjedač izmjenjuje prvo i treće lice, dok pripovjedač *Zimskog ljetovanja* ponekad posjeduje funkciju sveznajućeg pripovjedača, a ponekad sužava točku gledišta predstavljajući događaje po perspektivi određenog lika. Najbliži realističkom pripovjedaču je Ćosićev pripovjedač, ali ni roman *Daleko je sunce* ne može se, zbog konstrukcije priče, shvatiti kao realističan roman, niti se tako mogu razumjeti ostali romani.

U romanu *Daleko je sunce* ne pravi se nikakva distinkcija između radnika i proletera, kao ni između partizana i komunista. Partizanski su borci označeni kao komunisti, što je rijetko bio slučaj u stvarnosti. Većina je partizana u borbi usvajala antifašistički karakter, a roman ne naglašava razliku između ideologije komunizma i antifašističke ideologije. Ideologija vlasti je te dvije ideologije tretirala kao međusobno podudarne; prema njoj, svatko tko je usvojio

komunističku ideologiju usvojio je i antifašističku. To nije bio slučaj ne samo u partizanskom pokretu nego ni u slučaju marksističkih teoretičara. Amadeo Bordiga, talijanski marksist i osnivač Komunističke partije Italije, ideologiju antifašizma smatrao je ideologijom koja ide ruku pod ruku s liberalnim kapitalizmom, čije društveno i ekonomsko uređenje ne može zagovarati osoba koja usvaja komunističku ideologiju. Roman predstavlja raskol između operative i suprotstavlja ideološko moralnom ponašanju, pri čemu stoji u kontradikciji s ideologijom vlasti, prema kojoj je partizanska ideologija i ideologija komunizma jedina ideologija koja poznaje materijalne uvjete onih na koje se poziva i zato ne može da bude označena kao nemoralna.

Svadba partizansku borbu prikazuje kao narodsku, moralnu borbu dobra i zla, a ne kao političku, nacionalnu i ideološku borbu. Ni *Svadba* ni *Daleko je sunce* ne govore o nacionalnom antagonizmu kao jednom od uzroku rata, što je konveniralo ideologiji vladajućih koji nisu u javnom diskursu voljeli o ratu govoriti kao o građanskom, nego kao o bratoubilačkom ratu. *Svadba* također šuti o postojanju klasa među partizanima, čega se *Daleko je sunce* ipak ponešto dotiče. One grupe označene kao neprijateljske u ova su dva romana slabo nijansirani. U *Svadbi* se četnike opisuje samo kao jednolični četnici kolektiv, talijanske i njemačke oficire samo kao strane okupatore, od kojih svi žele, za razliku od partizana, stvoriti društvo nejednakosti i potlačivanja. U romanu *Daleko je sunce* slika neprijatelja je još mutnija zbog fokusa na raskol u odredu kao glavnoj prepreci njegovom uspješnom funkcioniranju.

Svijest o postojanju više nacija prisutna je, za razliku od ostalih romana, u *Prolomu*. Potlačivanje isključivo po nacionalnoj osnovi nešto je što je u ovom romanu eksplicitno prikazano, a to je problem o kojem vladajuća ideologija nije voljela govoriti zbog straha od ponavljanja historije i time ugrožavanja svoje političke i ekonomske kontrole. Ali ovo kao da je nadoknađeno prikazivanjem jedne pobjede kao konačne pobjede ustanika, da bi se označila vojna i ideološka pobjeda antifašizma i komunizma nad fašizmom. Velika vojna pobjeda prisutna je samo o *Prolomu*. Ona u ostalim romanima izostaje, a sorealistička ideja romantičnog pogleda u socijalističku budućnost izostaje u svim romanima.

Nakon raskida sa Staljinom '48.godine, ideologija vlasti postajala je sve tolerantnija prema književnoj proizvodnji koja je odudarala od rigidnog recepta za književnu proizvodnju, pogotovo onu s temom o NOB-u. Ideologija vlasti zahtijevala je novi tip književne proizvodnje koja će ostati ideološki dosljedna, ali koja će raskrstiti sa nekim zahtjevima sorealizma, čija se

rigidnost nakon '48. godine sve više razumjela kao staljinistički proizvod s kojim se nakon raskida sa Staljinom htjelo sve manje imati veze. Zbog toga je imala tolerantniji odnos prema *Prolomu*, *Svadbi* i *Daleko je sunce* nego što bi to imala prije te godine. To objašnjava i recepciju Davičove *Pesme*, koja je bila najeksperimentalniji roman na temu o NOB-u u srpskoj književnosti do tada. Recepcija Davičove *Pesme* bila je čak i suviše pozitivna, iako se roman kosio s nekim osnovnim ideološkim postavkama koje je vlast željela, pogotovo u tim ranim godinama kad je roman objavljen, još uvijek održavati na životu. S obzirom na to da je komunistički pogled na svijet za vladajuću ideologiju značio realistično promatranje stvarnosti, bilo je nepojmljivo da bi se borac mogao otuđiti od stvarnosti zbog ideološkog fanatizma, a to je upravo ono što karakterizira Miću. Za korištenje tematike rata ali suzdržavanje od ideološke pozicioniranosti ideologija vlasti nije imala toliko tolerancije, pa je *Zimsko ljetovanje* primilo veoma oštre kritike. *Zimsko ljetovanje* bi se moglo razumjeti kao historiografski dosljedno, jer u sklopu svakog rata postoje pojedinci kojima je od ideologije preče spasavanje vlastitog života, ali takvo portretiranje ratnog života ideologija vlasti nije smatrala realističkom zbog izostanka ideoložnosti. Iako je vladajuća ideologija podržavala ciljeve konstituiranja jugoslavenske književne proizvodnje koja je trebala biti inkluzivnija, tada nije dolazilo u obzir prihvatiti tekstove koji ne stoje na ideološkoj liniji. Čak i najslobodoumniji zagovornici tzv. nove književnosti oslobođene socrealističkih pritisaka govorili su o novoj socijalističkoj književnosti, a u to vrijeme bi prihvaćanje raznih „dekadentnih“, „idealističkih“ i „buržoaskih“ književnih proizvoda označilo prelaženje dozvoljene granice.

Promatrajući ove romane iz vremena oslobođenog vrste pritiska na književnu proizvodnju koju je vladajuća ideologija vršila tada, o njima je moguće razmišljati objektivnije, ali taj zadatak, s obzirom na postojanje današnjih ideoloških pritisaka suprotnih onima tog vremena, ne može biti u potpunosti olakšan. Unatoč tome, smatram da je ovaj rad bar u nekoj mjeri rasvijetlio razliku između ideologije i istine koja se tiču odgovora na ona pitanja čija važnost ni danas nije izgubila na aktualnosti.

Literatura

1. Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*. Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1990.
2. Enver Kazaz – *Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009.
3. Krešimir Nemeć, *Socrealizam I hrvatski roman*. Umijeće interpretacije, Zbornik radova u cast Ive Frangeša. Matica Hrvatska, Zagreb, 2000.
4. Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*. Rad, Beograd, 1988.
5. Predrag Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945. – 1970*. Prosveta, Beograd, 1972.
6. Vojislav Mataga - *Književna kritika I teorija socijalističkog realizma*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
7. Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika 1945. – 1991., glavni tokovi*. Zavod za udžbenike, Beograd, 2012.
8. Ratko Peković, *Polemike u posleratnoj srpskoj književnosti, 1945. – 1965. Žanrovi u srpskoj periodici*, zbornik radova, Insitut za književnost I umetnost, Matica Srpska, Beograd/Novi Sad, 2010.
9. Vukašin Stanisavljević, *Metodološke inovacije u proznom stvaralaštvu o ratu I revoluciji. Književnost o NOB i revoluciji* / [odgovorni urednik Vukašin Stanisavljević]. Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd 1975.
10. Vuk Filipović, *Ljudska istina u revoluciji. Književnost o NOB i revoluciji* / [odgovorni urednik Vukašin Stanisavljević]. Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd 1975.
11. Zvonimir Opačić, *Likovi dece u književnim delima sa motivima NOB-a i revolucije. Književnost o NOB i revoluciji* / [odgovorni urednik Vukašin Stanisavljević]. Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd 1975
12. Slobodan Ž. Marković, *Uslovnost termina “književost NOB-a” ili “književnost sa tematikom iz NOB-a”*, Detinjstvo. – ISSN 0350- 5286.- God. 14, br. 1/1 (1988.)
13. France Bernik i Marjan Dolgan, *Slovenska vojna proza 1941–1980*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.

14. Janez Rotar, *Historistički roman kao žanrovska inovacija u jugoslavenskim književnostima XX stoljeća*. Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti, ur. F. Grčević i E. Fišer, Zagreb, Varaždin, 1983.
15. Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*. Golden Marketing, Zagreb., 2003.,
16. Slobodan Ž. Marković – *Istorijski roman Mihajla Lalića – “Svadba” I Oskara Daviča – “Pesma”*. Književnost I istorija 4, Zbornik radova sa naučnog skupa na temu Istorijski roman kod Slovena 11- 13. XI 1999., Niš 2001.
17. Slavko Leovac, *Istoriografija I roman*. Istorijski roman, zbornik radova, institut za književnost I umetnost – Beograd, Institut za književnost – Sarajevo. Beograd – Sarajevo, 1992.- 1996.
18. Ivo Slavnić, *Istorijski roman – definicije I dileme*. Istorijski roman, zbornik radova, institut za književnost I umetnost – Beograd, Institut za književnost – Sarajevo. Beograd – Sarajevo, 1992.- 1996.
19. Miran Hladnik, *Temeljni problemi historijskog romana*. Razlika/difference br. 1 – časopis za kritiku i umjetnost teorije. 2001.
20. Jasmina Lukić, *Recent historical novels and historiographic metafiction in the Balkans*. Cornis-Pope, Marcel and John Neubauer, History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. Volume I. 2004.
21. *Rečnik književnih termina*, Nolit. Beograd, 1986.
22. Gordana Đerić, *Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja*. Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Feroproms, Zagreb, 2009.
23. Aleksandar Petrov, *U prostoru proze*. Nolit, Beograd 1968.
24. *Antologijska edicija Deset vekova srpske književnosti*. Knjiga 68. Priredila Lidija Tomić. Izdavački centar Matice srpske Novi Sad 2014.
25. Dušan Rapo, „Daleko je sunce Dobrice Ćosića“. Radničko sveučilište „Moša Pijade“, Zagreb, 1964.
26. Branko Ćopić, *Kroz život se ide pomalo zaneseno... (1975)*, Buka, 2015.
27. Karl Marx, Friedrich Engels, *Njemačka ideologija*. Glavni radovi Marxa i Engelsa, Stvarnost, Zagreb, 1979.

28. L. Althusser, *Ideologija I državni ideološki aparati*. Karpos, 2009.
29. Slaven Ravlić – *Politička ideologija: preispitivanje pojma*. Politička misao, Vol XXXVIII, (2001.), br. 4
30. Mihailo Lalić, *Svadba*. Nolit, Beograd, 1950.
31. Miloš I. Bandić – *Mihailo Lalić: povest o ljudskoj hrabrosti*. Grafički zavod – Titograd, 1965.
32. Aleksandar Flaker – *Partizanska slika svijeta*. Forum, Časopis razreda za suvremenu knjiž. Jugoslaviju akademije znanosti I umjetnosti. Godište XX. Knjiga XLI. Broj 6, Zagreb, 1981.
33. Gajo Peleš, *Tumačenje romana*. ArTresor naklada, Zagreb, 1999.
34. Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*. Bratstvo – jedinstvo, Novi Sad, 1991.
35. Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*. Otokar Krešovani, Rijeka, 1982.
36. Dr Milivoje Perović, *Južna Srbija (Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi)*. Nolit - Prosveta, Beograd 1961.
37. Branko Ćopić, *Prolom*. Svjetlost, Sarajevo, 1975.
38. Oskar Davičo – *Pesma*. Školska knjiga, Zagreb, 1980.
39. Vladan Desnica, *O jednom gradu i o jednoj knjizi, Hotimično iskustvo*. Diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva, (prir. Dušan Marinković), Zagreb, 2005.
40. Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*. Katarina Zrinski, Varaždin, 2005.
41. Ivan Dončević, *Kukavičja jaja Vladana Desnice. Vladan Desnica, Progutane polemike*. Stubovi kulture, Beograd, 2001.
42. Joža Horvat, *Vladan Desnica, "Zimsko ljetovanje"*. Vladan Desnica, Progutane polemike. Studovi kulture, Beograd, 2001.

43. Marin Franičević, „Zimsko ljetovanje“ *Vladana Desnice*. Vladan Desnica, Progutane polemike. Studovi kulture, Beograd, 2001.

44. Mirna Sindičić Sabljo, *Predodžbe o ruralnoj sredini u Zimskom Ljetovanju Vladana Desnice*. Fluminensia, god. 23(2011) br. 1, str. 131 – 142.

45. Milan Đurčinov, *Nova makedonska književnost: (1945 – 1980)*. Nolit, Beograd, 1988